

БОЛОВСРОЛЫН СУДАЛГААНЫ
ҮНДЭСНИЙ ХҮРЭЭЛЭН

ТЫВА ДЫЛ

III

Óèààíááàòàò èíáó
2023 ÷ûë

Тыва дыл III

Тыва дылды өөредип турар сургуулдуң III ангиниң өөреникчилери болгаш тыва бижик дылын өөрениир кижиги бүрүзү ажыглаар кылдыр чогааткан.

Чогааткан бөлүк:

Бөлүктүң баштыңы

Х.Гансүх, филология эртемнериниң кандидады, Моол күрүнениң Өөредилге институтунуң эртем ажылдакчызы

Кежигүннери:

Баян-Өлгий аймактың, Цэнгэл сумуннуң II сургуулдуң башкылары

С.Алтанзул

Д.Ариунаа

З.Буянгаа

З.Нарантуяа

Н.Мөнххүү

Э.Одгэрэл

Д.Торной

М.Цэцэгээ

Э.Шагдар

Редактору:

М.В. Бавуу-Сюрюн, филология эртемнериниң доктору (Sc.D), Тыва Республиканың күрүне университетиниң профессору

Техник редактору:

Т.Нарангарав, докторант, Моолдуң күрүне университетиниң башкызы

Чурукчу:

Г.Хонгорзул

Парлалгага белеткээн:

З.Ганхуяг

С.Алтанзул, Д.Ариунаа, З.Буянгаа, Х.Гансүх, З.Нарантуяа,
Н.Мөнххүү, Э.Одгэрэл, Д.Торной, М.Цэцэгээ, Э.Шагдар

ТЫВА ДЫЛ III

Тыва дыл өөренип турар сургуулдуң III ангиниң
өөреникчилери болгаш тыва дылды өөрениир кижиги
бүрүзү ажыглаар кылдыр чогааткан.

Ийи дугаар үндүрүлгө

Садары хоруглуг

Улаанбаатар
2023 чыл

ДАА 410
ННА 81,2
Г-21

ӨӨРЕНИКЧИ ДУҢМАЛАРЫБЫС!

Силер үш дугаар ангиниң өөреникчилери болдугар. Силерниң холугарда төрээн тыва дылыгарга бижиин өөрөдилге ному барып тур. Мурнунда номнарнан тыва дылдың үн, үжүүн өөренип, чиге номчуп, бижип өөрөнгөн силер. Бо номнан тыва дыл дугайында эртемниң эң кол билиглерин, сөстөрниң тургустунар хоойлуларын, шын бижилгезин өөрениринен башка, чараш тыва шүлүктөр, солун чугааларны, төөгү чугаа, тоолдар, тывызыктар, оюннар, чечен сөстөрни өөренип сайгарар силер. Боттарыгар база-ла оларга дөөй сөзүглелдер тургузуп чаңчыгар сорулга каап ажылдаар силер.

Төрээн дылыгарның уяңгылыг чараш чаагайын мактап магадап, ону чиге өөрениринге кичээнгейни каап, эки өөрениригерни күзеп тур бис.

Хей-аъттыг, эртем номнуг, угаанныг өөреникчилер болгар!

Чогаадыкчыларнан

ДОПЧУЗУ

КУС. ҮННЕР БОЛГАШ ҮЖҮКТЕР	4
Ажык үннер	10
Өк-биле адаар ажык үннер	11
Е, ё, ю, я деп үжүктөрлүг сөстөр.....	12
Ажык эмес үннер	15
Бодугарны хынагар.....	28
КЫШ. СӨСТӨР БОЛГАШ СӨС КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ.....	30
Сөстөрниң тургузуу	33
Кожумактар	34
Төрөл сөстөр	37
Катаптаан ажык эмес үннөрниң үжүктөрүн шын бижири.....	38
Артынчыларны шын бижири.....	40
С, т, к, ш, п деп үннөргөн доостуун сөстөрни шын бижири	43
Чүвө ады.....	44
Чүвө аттарының санга өскөрлири.....	46
Чүвө аттарының падежтерге өскөрлири	47
Демдек ады	53
Удурланышкак уткалыг демдек аттары.....	55
Нарын демдек аттарын шын бижири	56
Сан ады	58
Бодугарны хынагар.....	62
ЧАС. ДОМАК	64
Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары.....	67
Кылыг сөзү.....	73
Домактың кежигүннөри.....	74
Кылыг сөзүнүң үелери	79
Бодугарны хынагар.....	86
ЧАЙ. СӨЗҮГЛӨЛ.....	90
Домакта сөстөрниң аразында хамааржып чорууру.....	93
Чурукту билип, медээлел бижиикей	100
Эдөртиг бижип өөрөниикей	107
Бодугарны хынагар.....	119
Өөрөнгөн чүүлдерин даптаар	121
Бодугарны хынагар.....	129
Шын бижири доктаадып алыр сөстөр	132
Тыва - моол сөстүк	134
Сөстөрниң тайылбыры	136

КҮС.
ҮННЕР БОЛГАШ ҮЖҮКТЕР

Айтырыгларга харыылагар.

- а. Күскү үе келген деп чүүнен билип алыр бис?
- б. Күскү үеге дуралыг силер бе?
- в. Күзүн оът сизген чүгө саргаяр?

Бижип кылгар.

Күс дугайында кыска чогаадыг бижигер.

Ылгап бижигер. Чанар болгаш кыштаар куштарны ылгап бижигер: ак куу, карган, делдиген, бора кушкаш, дуюраа, ак кускун, таан, көлжүргене, хараачыгай, улар, ала сааскан, кодан.

Чанар куштар	Кыштаар куштар

Бодугарны хынагар.

1. Күскү айлар.
  - а. 8, 9 10
  - б. 7, 8, 9
  - в. 9, 10, 11
2. Күзүн куштар ..... ужар.
  - а. соок оран куду
  - б. изиг оран куду
  - в. элесинниг чер куду
3. Күзүн сизген ..... , кат дожулаа ..... бис.
  - а. хадып, олуртуур
  - б. тарып, чыыр
  - в. хадып, чыыр
4. Аалдар күзүн ..... куду көжер.
  - а. күзээ
  - б. кыштаа
  - в. чазаа
5. Алдын күс аалдап кээрге, оът сизген ..... , калбы .....
  - а. саргайып, өзер
  - б. саргайып, дүжер
  - в. өзүп, ужар
6. Айтырыгга харыылап сөс каттыжышкыны чогааткар.

Кандыг күс?

.....

.....

.....

.....

.....

ДАПТААКАЙ

1 а. Номчууш, домакташкар.

Чайгы хөглүг дыштанылга үези дооступ, оолдарның манаан өөрөдилге чылы эгелээн. Чыгып келген өөреникчилернен башкызы чайгы дыштанылганы канчап өткүргенин айтырып-ла эгелээн.

1. Чайын каяа барып дыштандыгар?
2. Чаанан чүнү кылып өөрөндигер?
3. Чаа адаштыг болдугар ба? Адажыгарны таныштыргар.
4. Чаанан чүнү кылып өөрөндигер?

б. Бора-оол, Чула ийи чайын канчап дыштанганын номчуп танышкар.

Бора-оол: Мен чайын Беш Богда Хайыраканга бардым. Хайыраканның белинде ак өңүг хем хап чыдар. Ооң адын Потанинниң доштуг хеми дээр. Ол көвей чүс чылдар мурнунда дош, хар чыгып, доңганнан боп бүткен. Ооң узуну 10,4 километр, кылыны 229 метр, харын чуга кезээнде 77 метр кылын турган болса, ам хүннен хүнде эрип турар деп билип алдым. Ол хемниң өңү ак. Силер бо черге чаавыла баргар.

Чула: Бо чайын мен “Течик – малчын аалда” деп ном номчудум. Бо номнан аргымак деп чаа сөс билип алдым. Ол чүгүрүк аът дээн уткалыг сөс. База бистиң “бора кушкаш” деп адаар кушту улуг тывада “хамнаарак” дээр иргин. Чараш ат иргин бе? Силер бо номну чаавыла номчугар.

2 Айтырыгларга харыылагар.

1. Бора-оол чайын каяа барган?
2. Бора-оол чаанан чүнү билип алган?
3. Чула чайын чүнү кылган?
4. Чула чайгы дыштанылгазын ажыктыг өткүрген бе? Чүге?

3 Чайгы дыштанылгада чаанан чүнү билип, кылып өөрөнген дугайында кыска чогаадыг бижигер.

Эгелээри: Мен бо чайын ..... бардым. Мен ..... өөрөндим.

4 Сөстөргө домак чогааткар: номчугар, онаалга, идепкейлиг, дузалаар, дуралыг.

5 Үжүктөрни чиге тургускаш, сөстөрни тыпкар.

а. мно   б. үкзү   в. лашааб   г. шаарыдык   д. күкнүс
е. косңу   ё. ладнас   ж. рээиш   з. бымасра   л. ксү

6 Сектер орнунга утказы таарыыр сөстен тып, домакты четкилдегер.

1. Чымчак чаашкын үезинде күн үнгөш, ... тырткан.
2. Сугга эштип, күнге дөгениири ..... эки.
3. Чайын ....., ... ижип, ... чиир бис.
4. Бо чылын дыштанылгада эмдик .....

Ажыглаар сөстөр: өөрөттим, челээш, сүт, кадыкка, тарак, ааршы.

7 Шүлүктү номчугар. Шээжилеп алгар.

ЧЫЛДЫҢ ДӨРТ ҮЕЗИ

Аалдаан куштар чанып баштаар
Алаак шыктар оџду оңар
Сарыг бүрүлөр сылырт кайнып
Сериин хүннер чедип келди.
Алдын күс чедип келди.

Кылаңнашкан мөңгүн хээлиг
Кыштың хүнү чедип келди.
Кылын дожу чайындылап
Кыштың соогу чедип келди.
Мөңгүн кыш чедип келди.

Часкы шагның медээчизи болган
Чараш куштар чедип келди.
Беш чүзүн малывыс төлдеп
Берги кышты арта кагдывыс.
Уран час чедип келди.

Чараш чечектер частып үнген
Чайның хүнү чедип келди.
Өзөк, мээс, шынаа, шөлдү
Өңнүг чечектер шыва өстү.
Делгем чай чедип келди.

Донгак хөйүк Зэвгээ уруу Буянгаа

1. Шүлүктү аянныг номчуп өөрөнгөр.
2. Айтырыгга харыылагар.
  - а. Чылдың кай үезинде сарыг бүрүлөр сылырт кайнып дүжер?
  - б. Беш чүзүн мал кажан төлдээр?
  - в. Чылдың кай үезинде чайынды чүгүрер? Чүгө?
  - г. Чайын чүгө чечектер частып үнүп эгелээр? Өске үеде чүгө чечектелбес?
3. Берген сөстөрнен кадыг ажык үннерлиг болгаш чымчак ажык үннерлиг сөстөрни ылгап бижигер.

Кадыг ажык үннерлиг сөстөр	Чымчак ажык үннерлиг сөстөр
.....	.....
.....	.....

Сөстөр: куштар, шыктар, күс, хүннер, мөңгүн, кыштын, дожу, малывыс, чечектер, чайның, мээс, шөлдү, өңнүг.

4. Утказының аайынан чиге холбагар.

Чайын	шагаа байырлалы болур.
Күзүн	чаа чыл байырлалы болур.
Кыжын	наадым байырлалы болур.
Чазын	кичээлдин чаа чылы эгелээр.

5. Аттарның кай бирээзин соңгуп, кыска чогаадыг бижигер.

6. Чечен сөстөрни доктаадып алгар.

Өксээр аалдың турары эрте.
Өңнүг частың келири эрте.

Күстей дойлаза
Кыштай чудаар

Күстүң багайы үскенниг
Частың багайы салгынныг

7. Чиге холбагар.	харлыг	чай
	күннүг	час
	салгынныг	күс
	үскенниг	кыш

8. Айларны чылдың үелеринге үлээп бижигер.

Күстүң айлары

1. Сес ай .....
2. ....
3. ....

Кыштың айлары

1. ....
2. ....
3. ....

Частың айлары

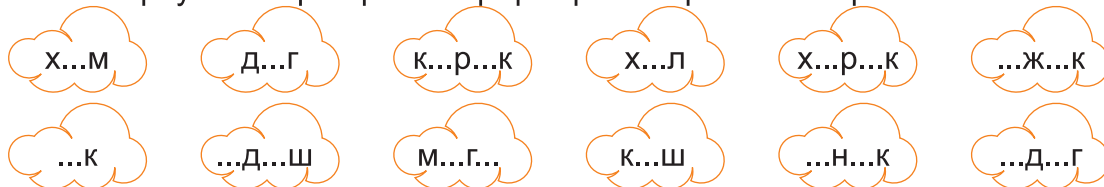
1. ....
2. ....
3. ....

Чайның айлары

1. ....
2. ....
3. ....

АЖЫК ҮННЕР

8 Көвей сек орнунга таарыыр ажык үжүктөрни кирип бижигер.

9 Сөстөрни чиге номчугар.

сан – саан, ал – аал, хар – хаар, даш – дааш, хак – хаак, ол – оол, хор – хоор, чон – чоон, сук – суук, эн – ээн, эр – ээр, хере – херээ, өр – өөр, үр – үүр, сүр – сүүр, ыт – ыыт, сын – сыын.

10 “Сөс шуру”- н ойнагар.

1. Ажык үннен эгелээн сөстөр аайтыйкай. Үлегери: ажыл, ыр, эргек, ...
2. Ажык үннен доостуун сөстөр аайтыйкай. Үлегери: арга, бора, бөге, ...

11 Шүлүктү номчугар.

ЧЕЛЭЭШ

Чымчак үскен артынан
Өңнүг челээш тыртты.
Чуруктуң дептерин алгаш,
Өөрүшкүлүг чуруп эгеледим.

Өөреникчи: Делег Сүхбаатар оглу Баярцэнгэл

1. Шүлүкте чүнүң дугайында бижиин?
2. Челээш деп сөстү моол дылда чүү дээр?

- 12 Үскен, кыдыраажын, чуруктуң деп сөстөрдө каш ажык үн, каш үе барын тодараткар.

Үлегери: үскен – 2 ажык үннүг, 2 үелиг сөс.

Ажык үннөр чүгле ыттан тургустунар, аас иштинге саад чок аайтынар. Ажык үн сөстүң үезин тургузар.

- 13 Бердинген үеге чаа үени немээш, бүдүн сөстен чогааткар.

ба...	де...	бо...	те...	су...	ти...
са...	но...	ха...	ка...	до...	та...
чо...	па...	ды...	им...	ар...	ыш...

- 14 “Сөстен сөстөр чогаат”. Кым көвей сөс тып бижиир, ол киж и тилекчи болур.

Үлегери: Башкы деп сөстөн шак, кыш, баш, аш, каш дээн сөстөр чогаадып болур.

санакчы, чогаалчы, үжүктөр, кожумактар, эриктер

ӨК-БИЛЕ АДААР АЖЫК ҮННЕР

- 15 Тывызыкты номчууш, тыпкар.

Аъттан бедик,		Бөген чок тевеге
Ыттан чавыс.	(игңелөк)	Чуък чүдүрдүм. (аарытпа)

1. Адаан шыйган сөстөрни өске сөстен солуп номчугар. Утказы өскерлип тур ба? Чүгө?

аъттан - аттан

чуък - чүк

2. Аът, эът, оът, чаъс, каът, чүък, чөъп, дүъш, аъш-чем дээн сөстөргө ажык эмес үннен эгелээн кожумак немеп бижигер.
3. Үлегери: оът + ту - оътту, оът + тан - оъттан

чаъстыг, чөъптүг, чүүктүг, дүъштеки, аъшкарып-чемгерип деп сөстөрни чиге бижип өөрөнгөр.

- 16 Чечен сөстөрни номчугар. Утказын домакташкар.

Эки кижи кылганын аайтыыр,
Бак кижи чигенин аайтыыр.

Сөзү улуг кире,
Ижи курт кире.

Эки кижи чаңгыс сөстүг,
Эки аът чаңгыс чоруктуг.

Эдии бак дөргө үнбес,
Дылы бак көпке сиңмес.

1. Адаанан шыйган сөстөрнүң ажык үннери адаары ылгалдыг тур ба?
2. Өк-биле адаар, кадыг демдек биживес өске сөстөрнөн тып, чижектеринен кады аайткар.

Үлегери: сан бодаар арга, ногаан арга.

Тыва дылда өк-биле адаар ажык үннерлиг көвей сөстөр бар. Оларны кадыг демдек (ъ) чокка бижиир: *чурт, кыш, ыт, курт, бөрт, дош, ирт, ок, кадык, чаваа*

Е, Ё, Ю, Я ДЕП ҮЖҮКТЕРЛИГ СӨСТӨР

- 17** Сөстөрнү чиге номчугар. Сөс бүрүзүңгө домак чогаадып бижигер.
дуюраа, хек, аяк, уя, кымыскаяк, хая, моюн, ёзу, оюн.

Үлегери: Кымыскаяк кижиге кептиг угаанныг амытан.

- 18** Сөстөрнү номчугар. Кадыг, чымчак ажык үннүг сөстөрнү ылгап бижигер.

3. Сөс бүрүзүңгө каш үн, каш үжүк барын санап аайткар.
4. Сөстөрдө я, ё, е, ю, ъ, ь деп үжүктер кандыг үннерни көргүзүп тур?

Тыва дылда я, е, ё, ю деп үжүктер ийи үннү илередин:

Чижээлээрге: ояр – 3 үжүк, 4 үн. каяа – 4 үжүк, 5 үн.

ъ, ь демдек кандыг-даа үннү илеретпейн турар.

Чижээлээрге: эът – 3 үжүк, 2 үн, варень – 6 үжүк, 5 үн.

Узун адаттынар ажык үннерни ийи үжүк, чаңгыс үнгө санаар: аа, оо, уу, ыы, ээ, өө, үү, ии.

Чижээлээрге: сыын – 4 үжүк, 3 үн, уурак – 5 үжүк, 4 үн.

19 Шүлүктү номчугар.

ТЫВА ЁЗУН

Арзылаңныг аптыраазын
 Аданынга чүдүрген.
 Артыштыг саңын
 Эжиинге буруксуткан.
     Хөөлүг хара пажынга
     Хойнуң бажын хайындырган.
     Хом аргамчы, киженге
     Холунуң үзүн аштаан.
 Актыг сава, омаажын
 Хара сугга сукпаан.
 Аргымак аъдының бажынга
 Кымчы дээрзип чорбаан.
     Тыва ёзун, тыва ёзун
     Делегейде ончагай тыва ёзун.

Делег Жамиш оглу Гэрэл

1. Шүлүктү дагын номчууш, айтырыгга харыылагар.
  - а. Шүлүктү аянныг номчуп өөрөнгөр.
  - б. Шүлүктен кандыг ёзуннар билип алдыгар?
  - в. Чүге аъттың бажынга кымчы дээрзип болбас дээр?
  - г. Шүлүкте чүнү ончагайлап көргүскөн?
2. Чурукка хамаарышкан онаалгаларны кылгар.
  - а. Чурукта турган чүвелерни, эдилелдерни, хептерни адагар.
  - б. Билбес аттарны башкыгарнан сурап билип алгар.
  - в. Дарыйгы сөстөргө домак чогааткар.

чажыл - .....

ыяш - .....

соо - .....

өг - .....

оът - .....

эдик - .....

3. Сөстүң тайылбырын номчуп, билип алгар.

хом аргамчы: Тевениң хомун тыртар аргамчыны хом аргамчы дээр

а. Кандыг аргамчылар билир силер? Аргамчыларны чүүнен кылыр? Чүге хереглээр?

Чижээ: Холбаг аргамчыны хой, өшкү холбаарда хереглээр. Холбаг аргамчыны багнан, хылдан, дүктен кылыр.

Аргамчыны кандыг малдың дүк, кежинен кылганын чиге холбагар.

хой	→	хыл	→	холбаг аргамчы
өшкү		дүк		тыртыг аргамчы
инек		кеш		баг аргамчы
аът		чеп		базырыг аргамчы
теве				хөрек аргамчы
				тең аргамчы

б. Аргамчылар дугайында домактан чогаадып бижигер.

в. Аргамчы дугайында тыва ёзу-чаңчылдарнан аайткар.

20 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

ХҮНДҮТКЭЭР ЁЗУН

Тывалар аалчын хүндүлээр ончагай ёзу чаңчылдыг. Аалчын аалдап барган аалының барыын ийинге дүжер. Бо болса ол аалга кижиге кээп, ол өг куду кирер чөпшээрел сурап турарының бир хевири.

Келген аалчын аалга кирерде, эдик хевин чазап кирер. Аалга киргеш, амырмендизин билчип тамкылажыыр. Тыва ёзунда дуңма кижиге ага кижинен мурнап мендилежиир. Мендилежиирде агаар бойдус, ажы төл, аал аймак, кожуун чурт, кожаа холбаазын аайтып мендизин сураар. Чылдың дөрт үезинге таарыштыр Менди чаагай күзеп тур силер бе? деп мендилежиир. Мендилешкен соонда аалчынга аяк, тавак каап, аъш-чем бээр.

1. Өгге келген аалчын чүге өгнүң барыын ийинге дүжер?
2. Аалга келген кижиге эң баштай чүнү кылыр?
3. Мендилешкен соонда аалдың улузу аалчынны канчап хүндүлээр?
4. Чылдың дөрт үезинге таарты мендилээшкин чогаадып, арагарга домакташкар.

Үлегери: А: - Менди чаагай кыштап олур силер бе?

Б: - Мендээ чаагай.

А: - .....

Б: - .....

АЖЫК ЭМЕС ҮННЕР

21 Сөстөрни бөлүктөргө үлээп аайткар: салгын, үскен, чай, шуурган, кыш, хар, соор, час, күс, чөлээш тыртар, эрткен чылын, изиир, кодан-тавактаар, мөндүрлээр, келир чылын, дүвүлээр, бо чылын, сериидээр, ай үнер.

Бойдустуң болуушкуну	Чылдың үелери

22 Онаалганы күүсеткер.

1. Үстүндө сөстөрни ажыглап, домак чогааткар.

Үлегери: Чайын бир удаа аажок күштүг мөндүр чагган.

2. Адаанда дүрүмнү кичээнгейлиг номчугар.
3. Моол дылда кандыг дүрүмгө дөөй тур?

Ажык эмес үннерни күштүг, кошкак, эң кошкак деп аңгылаар. Күженишкинниг дыңзыг адаар, сөстүң эгезинге чоруур ажык эмес үннерни тыва дылда күштүг ажык эмес үннер дээр: *п, т, с, ш, х.*

Күженишкин чок кошкак адаар, сөстүң кай-даа кезээнге чоруур ажык эмес үннерни кошкак ажык эмес үннер дээр: *п, б, в, т, д, с, з, ш, ж, к, г, ч.*

Күженишкин чок аяар адаар ажык эмес үннерни эң кошкак ажык эмес үннер дээр: *й, л, м, н, ң, р, г.*

23 “Сөстөр чадазы” оюнну адажыгарнан кады ойнагар. Сөс мурнунда сөстен бир үжүк көвей турар кылдыр сөстен чада тургузуп аайтыыр.

Үлегери:

Ал

Аал

Аалы

Аалчы

Аалчын

Ол

.....

.....

.....

.....

.....

Эш

.....

.....

.....

.....

.....

24 Шүлүктү номчугар. Доктаадып алгар.

БОПУКТАР

Хензиг бичии дуңмамның

Кеткен идии бопуктар.

Чымчак, эптиг кеттингир.

Шымбай онза бопуктар.

Бопуң-бопуң бопуктар.

Борбак тырың бопуктар.

Кырган-авам даарап каан.

Кылаң бичии бопуктар.

Сырып тургаш шеверлээн.

Чылыг чараш бопуктар.

Бопуң-бопуң бопуктар.

Борбак тырың бопуктар.

Сайлыкмаа Комбу

1. Шүлүкте чүнүң дугайында бижиин?
2. “Шеверлээн” деп сөстү өске кандыг сөстен солуп болур?
3. Дарыйгы сөстөрни доктаадып алгар.

идик - эдик

кырган-ава - эне, борбак - доңгулак

25 Сөзүглелди номчугар.

Тыва чон малдың сүдүн дээдилеп, ак чемниң дээжизи деп хүндүлөп келген. Сүтке суг кударын шээрлээр. Кандыг-бир кижини ыраак черге чоруурда, ие кижини аъдының эзеңгизиңге сүт дамдылаткаш, сүттү өргүүр. Ол болса ыраак черге чоруурда, ажыл үүлези бүдүмчелиг, сагыш-сеткили сүт кептиг ак шевер чорсун деп йөрээни болур.

1. Сөзүглелге таарыыр аттан соңугар.
  - а. Ак чем
  - б. Сүттү дээдилээриниң ужуру
  - в. Ие кижиниң сеткили
  - г. Ыраак чер куду чорууну
2. Үстүндө сөзүглелде сөстөрни ылгап бижигер.

Эң кошкак ажык эмес үннен эгелээн сөстөр	Күштүг ажык эмес үннен эгелээн сөстөр

3. Эң кошкак ажык эмес үннен эгелээн сөстөрни ажыглап, домак чогаадып бижигер.

26 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.**ТАРАКТЫҢ ҮНГЕН ТҮҮХҮЗҮ**

Эрте шагда Онон хемниң эрии кыдыында чаңгыс **угаанныг** инектиг Насан кадайы, Лувсан ашкыяк ийи **чурттап** чоруун иргин. Олар инээн Онон хемнен **суггарар** иргин. Бир хүн инээн **сагган** сүдүн амзап көрзе, **амданныг** чаагай дестелип калган турган. Кадайы “бо чүүден чаагай **амданныг** сүт болган” дээш, “ашкыяк амзап көр” дээн. Ашкыяк амзап көргөш, “бо чүүден **амданныг** сүт болган, инээвистен сурап көрээкей” дээн. Ашкыяк, кадай ийи инээн сураан.

- Сен чүнү чииш **амданныг сүттүг** болган сен дээрде, инээ:
- Мен бөгүн Онон хемниң аржаан суунан ишкен мен. Унуун соонда мээң сүдүм мындыг **амданныг** болган.

Бо шагнан баштааш **чурттуң** улустары Онон хемниң аржаанынан ажыткы кылып тарак ажыдар болган иргин. Тарак деп чем мынчап үнген түүхүлүг дээр.

1. Тарактың үнген түүхүзүн аайткар.
2. Тодараткан сөстөрдө чүнү ончагайлап көргүскөн?

27 Сөстөрни номчууш, оларның шын бижилгезин доктаадып алгар.

салгынныг, терекке, тоннар, аъттар, чурттап, томаанныг, каракка, сүттүг.

Сөс иштинге катаптаан ажык эмес үннерни ийи үжүк-биле бижиир.

28 Номчууш, домактарда катаптаан ажык эмес үннерлиг сөстөрни бижип алгар.

ЧАВА

Чава узун ногаан сыптыг, бажында оошку кызыл өңнүг, доңгулак тудушкан бүрлүг болур. Хүрээ, мээс, сас черлерге өзүп үнер үнүш. Ажыг амданныг болгаш согана орнунга чемге холуп чиир. Чаваны хой, өшкү, тева чиир. Чава чиин мал чавасыг чыттыг болур. Сүдү-даа чавасыг болур. Чава күскээр сывы саргайып кадып дүжер. Оолдар, уруглар чаваны танып билир болсагар эки.

1. Сөзүглел чүнүң дугайында?
2. Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни бижигер.

ажыг чава

Кандыг чава?

.....
.....

3. Черлер, оолдар, уруглар деп сөстөрниң дазылдарын болгаш кожумактарын шыйгар.
4. Сөзүглелден кадыг ажык үннүг чүве ады үштү, чымчак ажык үннүг чүве ады үштү тып бижигер.

Үлөгери: сас, ..., ..., ...

МЭЭС, ..., ..., ...

5. Сөстөрни үлөп бижигер: сыптыг, орнунга, күскээр, доңгулак.

29 Тарак ажыдар арганы өөренип алгар.

Сүттү хайындырар.

Амданныг тарак белен болду.

Ажыткыны куткаш саарар.

Сүттүң үстүндө өрөмени алыр.

Сүттү өрөмеледиир.

Сүтке ажыткыны кудар.

Чылыг кылдыр шуглааш, 2-3 шаг тургузар.

Сүттү чылдыыр.

1. Домактарны чөп дараалалга киригеш, дугаарлап бижип алгар.
2. Сүттү, сүттүң деп сөстөрнүң шын бижилгезин доктаадып алгар.

30 Бердинген үжүктөрнөн эгелээн сөстөрнөн тып бижигер.

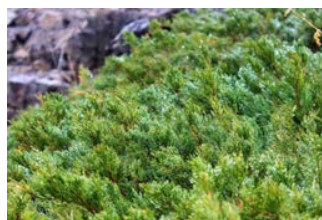
С – санал, сөс, ...

Ү – үңгүр, үс, ...

Т – тараа, тоорук, ...

31 Өртемчейниң үжүн номчугар. Шээжилеп алгар.

Өлүрде сөөк бир ак
Өзерде диш бир ак
Кырыырда баш бир ак

Дагда өскөн артыш бир ногаан
Тайгада өскөн шиви бир ногаан
Хаяда өскөн таар-оът бир ногаан

1. Билир өртемчейниң үжүнөн номчугар. Моол дылда өртемчейниң үжүнөн база номчугар.
2. Өртемчейниң үжүн дөйлештир чогаадып бижигер.

Өртемчейниң үш агы

Өртемчейниң үш ногааны

.....

.....

.....

.....

.....

.....

32 Эргектеривис-биле ойнаакай. Сөзүн доктаадып алгаш ойнагар.

ЧЫДЫГ КОДАН

Ийи холдуң он эргээн майган кылдыр туткаш, сураар:

1. - Бо куду кирер бе? - Чок, кирбес.	4. - Бо куду кирер бе? - Чок, кирбес.
2. - Бо куду кирер бе? - Чок, кирбес.	5. - Бо куду кирер бе? - Кирер.
3. - Бо куду кирер бе? - Чок, кирбес.	6. - Чүнү кылып чор сен?

7. - Хой кадарган оглум тоолай адып келди. Чылгы кадарган оглум чыдыг-кырза эъди эккелди. Ооң эъдин хайындырып чиир калбак хара пажыгарны бергернен.

- Ында чаштын чүък адаанда ызырар калдар ыдымба ызыртып албаадың, үзер инээмбе үстүрүп албаадың.

- Ох! – дээш, буза үстүрүп үне баар.

Унуун дагын келгеш:

- Бо чүүл?	- Чуп чудурук.
- Матпаадыр пажын паштаар.	- Бип-билек
- Бо чүүл?	- Кып-кыры.
- Бажы курлуг бажың тудар.	- Шеп-шенек
- Бо чүүл?	- Өп-өжүн.
- Ортаа мерген орук аайтыыр.	- Чап-чарын.
- Бо чүүл?	- Оп-оорга.
- Оваа шээжең уруктаар	- Эп-эгин.
- Бо чүүл?	- Тас колдук, кичик, кичик.
- Биче бүүвей чээрген чыыр.	

1. Оюунну арагарда ойнагар.

2. Сөстөрни ийи бөлүккө чарып бижигер: *чылгы, эп-эгин, эъди, оп-оорга, чүък, өп-өжүн, оваа, ыдымба, инээмбе.*

Ажык үннен эгелээн сөстөр:

.....
.....

Өк-биле адаар ажык үннүг сөстөр:

.....
.....

33 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

ЧАҢГЫС ДАГАА

Мен бир катап эът садар садыгга бардым. Ооң ээзи кажар эр кижиге болду. Бис ийи бурунгу таныш бис. Кежээ орай боп садыг хаар үеде дагаа эъди сураглаан кижиге кирип келди.

Ооң мурнунда бүгү турган эьдин саткаш, чаңгыс дагаа калганын меңгээ аайыткан чүве. Садыгның ээзи өөрүшкүлүг шырайлыг, каткырымзап дагааны деңзилээш 5 рупи дээн.

- Бөгүн бистиң өгдө көвей хонача бар. Бо дагаа эьди бичиилээр кептиг, арай улуу чок ба? деп сураан. Садыг ээзи бичии боданып тургаш, дагаадын туткаш, өрээзи куду кире барган. Ону чаңгыс дагаалыг дээрзин билип турган бодумда алаң боп олурдум. Ол эр демги дагаадын катап тудуп келгеш, деңзилээш 7 рупи дээн. Демги кижии “че-че ийилээндирзин алайым” деп аайтыырда, садыгжы ыятканынан черге кире бар часкан.

1. Сөзүглелдиң кол болуушкунун илереткен харыыны соңугар.

- Хөглүг, каткырынчыг чорукту көргүскөн.
- Кажарлаар, хоптак чорукту көргүскөн.
- Ыядынчыг, каткырынчыг чорукту көргүскөн.

2. Айтырыгга харыылагар.

- Рупи деп кай улустуң теңгези?
- Садыгга каш дагаа эьди калган турган?
- Дагааның өртээ 5 рупи бе? Азы 7 рупи бе?
- Садыгга келген кижиниң өөнгө кым келген?

1. хонача   2. таныжы   3. садыгжы

3. Домакты четкилдеп бижигер.

Садыг ээзи бичии боданып тургаш, дагаадын туткаш, ... куду кире барган.

4. Быжыг сөс каттыжыышкынның утказын тыпкар.

“Черге кире бар чазар”

б. коргар   а. каткырар   в. ыядыыр

5. Сөзүглелдиң кай баатырынга кай чечен сөс таарыыр? Чүге?

Кажарлаар дээш оруун оскунар,
Чаңчаар дээш эжин оскунар.

Ат тывары чаштыы,
Ат сынары хүннүү.

Чалгыы кижиниң бажы аарыыры көвей,
Хуг кижиниң меге аайтыыры көвей.

34 Сөзүглелди кичээнгеилиг номчугар. Таарыыр аттан бергер.

Согана бедик дагларга, мээстерге, оларның эдектеринге болгаш өске-даа хаялыг, хорумнуг черлерге үнер. Ону чемге холуп чиир. Согана сал, чеми, сып, чечек, үрезин дээн кезектернен бүдер. **Согананың** ногаан сывы күскээр саргайып, бажында доңгулак

чечектиң дөзүңгө бичии-бичии хара үрезиннери быжар. Үресини черге дүжүп, согана чазын өзүп баштаар.

Бистиң төрөөн чуртувуста согана элбек. Хара-Даг, Харааты, Ак-Хем бажы, Хомду иштиниң чарыктарының мээзинде өзүп турар. Согананы күзүн үрезинин чашкан соңгаар тос, он айда казып шыгшап алыр. Ону эъттиг чемге хереглээр. Согананы салы-биле кады казар, чүгө дээрге салы үзүлзе чемижи үрелип калыр. Сывы ногаан турарда, согананы казарын бистиң тывалар шээрлээр.

Согананы тарымал согана, черлик согана деп ылгаар. Согана ховар болганынан бойдустуң Кызыл номунга кирген. Согана кадыкка ажыктыг. Ону чиге казып, чиге хереглээкей.

1. Сөзүглел чүнүң дугайында? Утказын эки билип алыр ужун көзенекти долдургар.

Согананың түрлери	Согананың үнер чери	Согананың кезектери	Согананы казар үези	Согананың өзүп турар черлери	Согана чүгө эки?

2. Онаалганы күүсеткер.

- а. Тодарадып каан сөстөрни үеге чарып бижигер.
- б. Адаан шыйган сөстөрниң шын бижилгезин доктаадып алгар.
- в. Мээзинде, согана, хаялыг, төрөөн деп сөстөрдө чеже үжүк, чеже үн барын аайткар.
- г. Дарыйгы одуруглар чүнүң дугайында болурун аайткар.

Мээсте чүс каът тоннуг
 Мен дооп олурарда,
 Арга ийикте алды каът тоннуг
 Авам канчап шыдап олур ирги?

3. Тывызыкты тыпкар.

Кызыл өшкү
 Ногаан мыйыстыг. (.....)
 Чөлдүрүк оолак
 Чеди каът тоннуг. (.....)

4. Айтырыгга харыылагар.

- а. Согананы чазын, чайын чүгө каспас?
- б. Согананы чемге чүгө холуп чиир?

5. Согананың чуруун чуруп, кезектерин адагар.

6. Согана дугайында билип алган чүүлүгерни өөгөрдө улуска аайтып бергер.

35 Шүлүктү номчууш, доктаадып алгар.

СОГУНА

Көгөрерген тайгаларның
Көшкеленчек мээстеринге
Суксун – суггат хереглевес
Сула, шөлээн өзүп келир.
Кыштың соогун херексевес
Кылын шуглак хереглевес
Арга - каскак ишти эвес

Ажык мээстер аңаа эргим.
Чайгы шагда саглайгылаан
Саргыл чечээ таан чараш
Чаагай болгаш эмзиг чыдын
Сагыш хандыр тыныксанчыг.
Зоя Донгак

36 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

ТЕРЕСИН

Тересин ховуларга, кургаг черлерге үнер. Тересин бистиң черниң шөлдер, хемнер эриинге өзер. Ол чамдык азырал мал болгаш аңнарга чем болур. Кижилер тересиннен ширбиил кылыр. Кидис каарда, тересинни ажыглаар. База өгнүң иргезин дуглаарда ажыглаар. Тересин кончуг чараш үнүш, ыраактан көөрге, бажы ак, дазылы сүрлүг быжыг чаңгыс чернен көвей сыптар үнер болгаш дазылдары тутчуп турар.

Тересинниң дазылынан үресининге чедирги узун кадыг кезээн сып, чамдык улус сыыргак деп аайтыыр. Тересинниң аразынга көвей куштар уязын тудуп чумургалаар.

1. Онаалгаларны кылгар.

- а. Тересин кандыг черге өзер үнүш?
- б. Кижилер тересинни чүү кылырынга ажыглаар?
- в. Сөстөрниң кадыг ажык үннерин чымчак ажык үннернен солуп бижигер.

куш - к...ш , сып - с...п , узун - ...з...н ,

хову - х...в... , чор - ч...р , аң - ...ң , база - б...з...

- г. “Т” үжүктөн эгелээн чүве адынан адагар. Чижээ: терек, терген, теңге...
- д. Тересин деп сөстү моол дылда чүү деп адаар?
- е. Тересин деп сөстү падежке өскерткер.

тересин - ?

А.п тересин
Т.п .....

Х.п тересинниң
Ү.п .....

Б.п .....
У.п .....

О.п .....

2. Сөстөрни тайылбырлагар.

Сөстүң утказы	Мээң бодаанымнан	Өскелерниң тайылбыры	Сөстүкте утказы
шөл	Шөлдер, хемнер эриинге өзер деп бижиинин бодаарга, кандыг-бир чер кептиг.	Даг чок черни аайтыыр.	Даг, дөң, кертик чок ажык, делгем черни шөл дээр.
ирге			
сыыргак			
чумургалаар			

Тайылбырлаан сөстөрни ажыглап, домак чогааткар.

Тайылбыр: а. Сөстөрни тайылбырлаарда, эң баштай бодуң бодап турарыңны адаштарыгарга тодаргай аайтып бергер.
 б. Өске адаштарыгарны кичээнгейлиг дыңнагар.
 в. Сөстүкте тайылбырлап каан утказынга дүүштүрүп, чиге тайылбырын билип алгар.

37 Шүлүктү номчугар. Утказын домакташкар.

ЧАРАШ

Балдырганның бажы чараш,
 База ооң боду чараш.
 Сарабсанның дөзү чараш,
 Сактыырымга чаңы чараш.

Чечек сиген иштинен
 Черлик сиген амданныг
 Черле бодап чоруурумга,
 Чаңы даан-даа баштак чараш.

Шынап, шалап чоруурумда,
 Шалгынныг оът өңгүр чараш.
 Сактып-сактып чоруурумда,
 Сагыжы даан-даа баштак чараш.

Шанагаш Дүктүгбей оглу Гонгор

38 “Он базым” оюнну ойнагар.

Оюнну 10-10 кижиге киришкен 2 бак ойнап болур. Бичии-даа доктаашкын кылбайн, 10 базым кылыр. Базым санында бир сөс адаар. Чижээлээрге: а). чүгле кижилер

аттары (оолдар, уругларның аттарын аңгы-аңгы кылдыр адаар), б). хоорай, черлер, хемнер, хөлдөр, аттары, в). азырал амытаннар, үнүштер, чечектер, каттар аттарын адап ойнаар.

Чижээ: а. Кижилер аттары: Көк-оол, Сарыг-оол, Бора-оол, Аяс, Аядың, ...

б. Черлер аттары: Харааты, Оруктуг, Хой-Баштыг, Аът-Баштыг, ...

Оюнну ээлчег ёзугаар чорудар. Баштай бир бактың киржикчизи ойнаан соонда дарыйнда өске бактың киржикчизи ойнаар.

39 “Узун тыныш” ойнап, чарышкар.

Узун-тыныш дээрге ишкээр киир тынгаш, чаңгыс тыныш иштинде бот-боттарын ажар сорулгалыг, санаашкын кылыр аас чогаалынын бир түрү. Узун тыныштан сан санап турары кадыкка эки.

Чаа, мен эки эр боп, он беш курут санаайым:

Бир курут,	Алды курут,
Ийи курут,	Чеди курут,
Үш курут,	Сес курут,
Дөрт курут,	Тос курут,
Беш курут,	Он курут...

Чаа, мен эки уруг боп, он чарын санаайым:

Бир чарын,	Алды чарын,
Ийи чарын,	Чеди чарын,
Үш чарын,	Сес чарын,
Дөрт чарын,	Тос чарын,
Беш чарын,	Он чарын...

40 Эргектернен ойнаар оюннар

АК КУШ

Ийи холдуң он эргээн майганнай туткаш, аайтыыр.

- Мынаар кирер бе?

- Чок, кирбес.

- Мынаар кирер бе?

- Чок, кирбес

- Мынаар кирер бе?

- Чок, кирбес

- Мынаар кирер бе?

- Чок, кирбес

- Мынаар кирер бе?

- Чок, кирбес

Адып үне баар.

Ак куш адып үне барды

Көк куш көгерип олуруп калды.

41 Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

ХААНГА ХАРГЫШКАНЫ

Бир ашкыяк эртинелиг даш тып алган. Ону хаанга бээринен шииткен. Ашкыяк хаанның өргээзинге келгеш:

- Хаанга ужуражып болур ба? деп сураан. Хааның бир албатызы:

- Кандыг херектен хаанга харгыжар силер? дээрде, ол кижиге шынын айткан. Албаты ону дыңнааш:

- Эки тур. Ча, хаанга аайтыыр мен дээн. Хаанның берген шаңының чартыын меңгээ бээр сен аа. Бербээзегер хаанга харгыштырбас мен дээрде, ашкыяк чөпшээрээн. Ашкыяк хаанга харгыжып эртинелиг дажын бээрде, хаан өөрүп:

- Силерге кандыг шаң берейим? дээрде, ашкыяк:

- Мени бежен кымчылагар. Өске шаң херек чок. Силерниң албатыгар бис ийи шаңны дең үлээп алырынан догурушкан улус бис. Ындыг ужур мени чээрби беш, албатыгарны чээрби беш кымчылагар дээн. Хаан ужур чок улуг каткыргаш, албатызын ойлаткаш, ашкыякка муң алдын чоос берген иргин.

Л.Толстой

1. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Ашкыяк чүге хаанга харгыжар болган?
- б. Ашкыяк бодун чүге бежен катап кымчыла дээн?
- в. Хаан чүге албатызын ойлаткан?
- г. Хаан ашкыякка кандыг шаң берген?

2. Сөзүглелге утказы таарыыр чечен сөстөн тып аайткар.

3. Сөзүглелден чаңгыс үелиг сөстөрни тып кыдыраажыгарга бижигер.

Үлөгери: бир, чок, бис, ...

4. Дарыйгы сөстөрнен узун ажык үннерлиг сөстөрни тып, аайткар.

42 Домактарны чиге дараалалдан дугаарлагар.

- Хаан каткыргаш, албатызын ойлаткаш, ашкыякка муң алдын чоос берген.
- Хаанның берген шаңын бербээзегер хаанга харгыштырбас мен дээрде, ашкыяк чөпшээрээн.
- Ашкыяк эртинелиг дажын хаанга бээр деп шииткен.

43 Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

ЫР БҮТКЕН ТҮҮХҮ
(Моол улустуң тоолу)

Эрте шагда ядыы уруг чурттап чоруп тур. Ол бир хүн аргасын чыып чоруун иргин. Ынчангыжа бир куш ужуп келгеш, уругнан “Мени эдээңниң алдынга чажырып дуза болдан” деп чалынып тур. Ол үеде хартыга куш сүрлүү дегет ужуп келгеш, уругнуң кыдыынан кушту дилеп тыппайын дескинип дескинип ужа барган иргин. Ынчангыжа бир кырган хоочун келгеш:

-Уруумнуң тынын менди ап калдың, сеңээ улуг өөрдүм. Чүү күзээниңни меннен ал” деп тур. Уруг ол хоочунну көргеш, корга баргаш, чүү-даа ыыттабайын калган. Ол хоочун “Чаа, мен сеңгээ уруумнуң уянгалыг боостаазын белеглээйим” дээш чиде барган.

Ол үенен баштап уруг кайгамчыктыг чараш ыр ырлап, чонну өөртүп, магададыыр болган иргин. Хек куштуң кайгамчыктыг уянгылыг үнү кижиге мынчап чаяган чүве дээр.

1. Айтырыгга харыылагар.

- а. Тоолдуң баатырларын адагар.
- б. Уруг кушту чүге чажырып алган?
- в. Хоочун уругга чүнү белеглээн?
- г. Хоочун кымның иези турган?
- д. Кижиге чүге чаагай ырлаар болган?
- е. Тоолдуң утказынга таарыыр үлегер домакты аайткар.

Демниг сааскан
Теве тудуп чиир

Куш уязынга ынак
Кулун иезинге ынак

Аяктың харыызы хүнүнде
Аргымактың харыызы чылында

2. Үлегер домактарны шээжилеп алгар.
3. Билир куштарыгарның аттарын бижигер.

Делдиген, ...

.....

4. Куштуң өзер дараалалын чиге бжиин одуругну тыпкар.
  - а. чумурга, давыырак, аазатпай, куш
  - б. давыырак, чумурга, куш, аазатпай
  - в. чумурга, аазатпай, давыырак, куш
  - г. аазатпай, давыырак, чумурга, куш
5. Сөстөрни падежке өскерткер.

давыырак

чумурга

аазатпай

6. Сен уругнуң орнунга турган болсуңза хоочуннан чүнү күзээр турган сен? Чүгө? Ужурун тайылбырлап айткар.

Үлегери: Угаанныг болурун күзээр мен. Чүгө дээрге, угаанныг кижичалаң эки чүгө кылып, өскөлөргө дузалап чоруур.

7. Кижиге кайгамчыктыг чараш ырлаар бооста белеглээн кушка өөргөн сеткилигерни илередип өөрүүшкүн бижигер.

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

- 1 Узун ажык үннерлиг сөстөрни кыдыраажыгарга дүжүрүп бижигер.

бар, чаан, чан, өөрүм, чыл, соок, сарыг, чыылган, саарыг, ал, хоор

- 2 Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрнен алдыны бижигер.

- 3 Аржаан, өөрүшкү, йөрээл деп сөстөргө домак чогаадып бижигер.

- 4 Эгезин *т* - *д* деп үжүктөр-биле бижиир ыяштар болгаш куштар аттарын тып бижигер

Ыяштар: т ....., т ....., т ..... , д ..... , д ..... , д .....

Куштар: т ....., т ....., т ..... , д ..... , д ..... , д .....

- 5 Көвей сек орнунга *б*, *л* деп үжүктөрни шын кирип бижигер.

Чиңге-чиңге- ..... үрүлөрлиг

Чидиг ногаан ..... өштеривис.

- 6 Дарыйгы сөстөрниң дазыл, кожумактарын шыйгар.

а. аалчыларны, б. чурукчуларга, в. чечектеримге, г. хоочуладым

- 7 Көвей сек орнунга таарыыр сөстү бижигер.

а. Куштар аргага ..... тудуп алган. б. Арган мал ..... в. Савада ..... тарак амданныг болур. г. .... алазы чараш, кижиге алазы багай. д. Аажы чаңның чаажы эки, ... малдың семизиге эки.

Ажыглаар сөстөр: хоюг, уя, аът, өөздиир, аяк.

а. Четкилдеп бижиин сөстөрниң үн, үжүүн санап бижигер.

б. Дарыйгы сөстөргө домак чогааткар.

оюн

ыяш

ие

- 8 Янзы деп сөстө каш үжүк, каш үн бар? Чигезин соңугар.

а. 4 үжүк, 4 үн   б. 4 үжүк, 5 үн   в. 4 үжүк, 3 үн

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

9 Чиге холбагар.

а. Ногаа	1. адыг, бөр, тоолай, дилги
б. Мал	2. төмс, лууван, байцай, манжин
в. Куш	3. ак, сарыг, хара, кызыл
г. Өң	4. теҮе, инек, өшкү, аът
д. Амытан	5. делдиген, ала сааскан, хек, итпик

10 Чымчак ажык үннүг сөстөрлиг одуругну тыпкар.

а. авам, аптыраа, ховаган, бодаган, тарваан

б. хооваң, хонаш, уйгу, ыш, чадыраа

в. хөөмей, эдик, илиг, кичээл, үресин

11 Одуруг бүрүзүнөн шын эмес бижиин сөстү тыпкар.

- а. күскү, күсүн, күскээр, күзег, күзеглер
- б. кыштаар, кыштаклыг, кышкы, кышкаар, кыштаг
- в. часкы, часкаар, часаг, чазын, чазаглыг
- г. чайын, чайлаг, чайгалаар, чайлаглыг, чайыгы

12 Сөстөрнөн тып бижигер.

- а. Чымчак ажык үннүг сөстөр: .....
- б. Кадыг ажык үннүг сөстөр: .....
- в. “я” үжүк кирген сөстөр: .....

**КЫШ.
СӨСТЕР БОЛГАШ СӨС КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ**

Айтырылгарга харыылагар.

- а. Кышкы үе келген деп чүүнен билип алыр бис?
- б. Кышкы үеге дуралыг сен бе? Чүгө?
- в. Кыжын бойдуска кандыг өскерлиишкиннер болур?
- г. Кыжын кижилер чүнү кылыр?

Утказының аайынан чиге холбагар.

а. адыг	1. тайып ойнаар
б. хар	2. кыскалаар
в. хөл, хемниң суу	3. байырлаар
г. кижилер чылыг хевин	4. эгелээр
д. оолдар дошка	5. ижээр
е. күн	6. чаар
ё. тос тос	7. кедер
ж. чаа чылды	8. дооп, дошталыыр

Бодугарны хынагар.

1. Кышкы айлар.

а. 12, 1, 2	б. 10, 11, 12	в. 11, 12, 1
-------------	---------------	--------------
2. Аалдар кыжын ..... куду көжер.

а. күзээ	б. кыштаа	в. чазаа
----------	-----------	----------
3. Кыжын кижини бүрүзүнүң дуралыг байырлалы ..... болур.

а. Наадым	б. Уруглар хүнү	в. Чаа чыл
-----------	-----------------	------------
4. Соокта шил-ле, Чылыгда хөл-ле. (Ол чүүл?)

а. хем, суг	б. хар, дош	в. үскен, чаашкын
-------------	-------------	-------------------
5. Хаайы чок карган, Дош үттеди. (Ол чүүл?)

а. дош үстүндө хар	б. дош үстүндө даш	в. дош үстүндө от
--------------------	--------------------	-------------------
6. Айтырыгга харыылап сөс каттыжыышкыны чогааткар.

Кандыг кыш?

.....

.....

.....

.....

.....

СӨСТҮҢ ТУРГУЗУУ

1 Сөстөрни утка аайы-биле бөлүктөргө үлээп бижигер.

ном, Буянт, кызыл-кат, тон, терек, кыдырааш, Ак-Чарык, харандаа, Как-Хөл, хөйлең, шегедек, Кызыл, шугам, хадың, дожулаа, балааш, Банхар, чүвүр, тал, чыжыргана.

Өөрөдилге херексели: .....

Эдик-хеп аттары: .....

Каттар аттары: .....

Хуу чүве аттары: .....

Ыяштар аттары: .....

а. Бөлүк бүрүзүңгө сөстөрнен немеп адагар.

Сөстөр уткалыг болур. Сөстөрни домак чогаадыырынга ажыглаар.
 Чижээлээрге: *Кыдырааш болса, кичээлдиң кол хереглели болур.*

б. Үстүңдө сөстөргө домак чогааткар.

2 Сөстөрни кезектерге чүгө чарып каан? Ол кезектерниң адын чүү дээр?

ажылсак – ажил+сак, аъттыг – аът+тыг, чурукчу – чурук+чу, энеңге – эне+ң+ге, адаштарым – адаш+тар+ым, саннар – сан+нар, пашта – паш+та.

Сөстөр уткалыг кезектерлиг болур. Сөстүң баштайгы кол кезээн дазыл дээр. Дазылга немежиир кезектерин кожумактар дээр. Дарыйгы сөстү көрээкей: *чечек-тер-ге*. Дазылды демдектен демдеглээр.

3 Сөстөрни кезектерге чаргар.

будуктар, хойларым, эмсиг, тудугжу, хадыңда, шайсак, кажыктар, өглерге.

4 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Күстүң артынан кыш болур. Кыжын хем, **хөлдүң** суу дооп дош болур. Бо **үеде** кижилер **чылыг** хевин кедер. **Малчыннар** малын чылыг муңгаш **кажаага** кажаалаар. **Сооктуң** күжү дыңзып он ийи айның чээрби ийизинде тос баштаар. Бо хүн эң-не узун дүн, эң-не кыска хүн болур. Бүгү **черни** ак хар шып, эртен кежээ чыварлаар. Белеткелди эки **кылган аалдар** кыштан кортпас.

Кыжын **оолдар**, **уруглар дошка** конькилеп, шаналап, хоккей ойнаар. Кыжын чаа

чылдың байырлалы боп, Соок-Ирей эжези соңгу чүктен чедип келир. Эки өөрөнгөн өөреникчилер, ажилдакчыларга белээн сунар.

1. Сөстөрнүң уткаларын тайылбырлагар.

чыварлаар	Соок-Ирей эжези
-----------	-----------------
2. Тодараткан сөстөрнү бижип алгар. Оларнүң дазылын шыйгар.
3. Сөстөрнү айтырыгга харыылаар кылдыр кожумактар немеп бижигер.

Үлегери: хем – чүнүң? хемниң, чүгө? хемгө

дош – чүлөр? ..... , чүнү? .....
 кижини – кымнар? ..... , кымнарда? .....
 хар – чүлүгү? ..... , чүдө? .....
 шана – канчаар? ..... , чүлеривис? .....
 чүк – чүлөр? ..... , чүнүң? .....

4. Сектер орнунга таарыыр сөстөрнөн немеп бижигер.

- а. Кижини ..... чаар.
- б. Кижини ..... болур.
- в. Кижини дүн ..... болур.
- г. Кижини күн ..... болур.

КОЖУМАКТАР

Дазылга немешкеш, чаа сөс чогаадыр кожумакты чогаадылга кожумаа дээр.
 Чижектери: кыш+кы – кышкы, аң+чы – аңчы, дус+туг – дустуг, хар+лыг – харлыг,
 ажил+да – ажилда, суг+ла – сугла.

Чогаадылга кожумаан $\wedge$ демдектен демдеглээр.

- 5 1. Айтырыгга харыылап, сөстөргө кожумактар немеп бижигер.
2. Чогаадып бижин сөстөрнүң кожумактарын шыйгар.

	башкы		башкылаар
	эмчи		.....
Кым?	аштакчы	Канчаар?	.....
	ыраажы		.....
	өөреникчи		.....

- 6 1. Чүлүгү деп айтырыгга харыылап, сөстөргө таарыыр кожумактарны немеп бижигер.

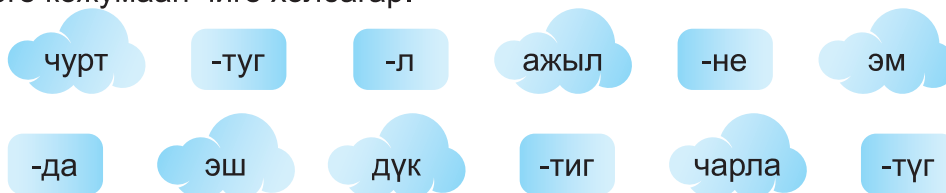
	номнуг		чуруктуг ном
	адаш...		..... адаш
Чүлүгү?	тоол...	Кандыг	..... тоол
	хем...		..... хем
	балык...		..... балык
2. Кандыг деп айтырыгга харыылаар, сөс каттыжыышкыннарын чогаадып бижигер.

	ном?		чуруктуг ном
	адаш?		..... адаш
Кандыг	үс?		..... тоол
	хем?		..... хем
	балык?		..... балык

3. Сөс каттыжыышкыннарын ажыглап, домак чогаадып бижигер.

Үлегери: Чуруктуг ном садып алдывыс.

7 Сөстөргө кожумаан чиге холбагар.

8 Изиг, соок, сериин үеде кандыг хептер кедер силер? Кедер хептер адын адагар.

изиг үеде	сериин үеде	соок үеде
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....

1. Бижиин сөс бүрүзүнөн сөс каттыжыышкыны чогааткар.

Үлегери: чылыг хөйлөң, дүктүг бөрт, чуга чүвүр.....

2. Чогааткан сөс каттыжыышкынга домак чогаадып аайткар.

Сөске чаа утка киирбес кожумакты өскертилге кожумаа дээр: кыш+тың – кыштың, аң+нар – аңнар, дус+ту – дусту, хар+ны – харны, ажыл+ым – ажылым. Өскертилге кожумаан демдектен демдеглээр.

9 Сөстөрнүң дазыл, кожумаан шыйгар.

амытаннар, эжелерим, баатырларның, багла, балгашсыг, ингенниң, дөрге.

10 Сөстөргө таарыыр өскертилге кожумактарын немеп бижигер.

-нер, -лар, -лер, -дар, -ивис, -ывыс, -үвүс, -да, -ке, -дан, -тиң, -дың, -тер, -га, -ге, -ке, -ны, -ым, -үм.

Ава: .....

Сан: .....

Хол: .....

Үжүк: .....

Үлегери: эмдик – эмдиктер, эмдиктеривис, эмдиктиң, эмдиктеривистиң, эмдиктерге, эмдиим, эмдиивиске.

11 Схемге таарыыр сөстөрнен чогаадып бижигер.

	Хой, ... , ... , ... , ...
	Хойчу, ... , ... , ...
	Хойлар, ... , ... , ...
	Хойчулар, ... , ... , ...

12 Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

СЫЫН ТЕВЕНИҢ МЫЙЫЗЫН МЕГЕЛЕП АЛГАНЫ

(тоол)

Те мыйызы дээрге тулуп, тебе кудуруу **черге** чедип турар шагда чүвең иргин. Бир-ле тебе **судактың** суунан ижип турган. Ол шагда тебе он ийи адыр **мыйыстыг** чоруун.

Бир-ле хүн доңгур **баштыг** сыын келгеш, далажып аайткан: - Аа, тебе мыйызың берип турнан, **аргада** аалдың доюнга барып келейим - дээн. Көөлсек тебе көвей адыр мыйызын бээрде: - Суг ишкиже саадатпайын эккээп бээр сен - деп тур. Сыын мыйысты алгаш сыыладыр чоруй барган. Ол-ла шии сыын келбээн. Оон соңгаар улуг үүртээн. Сыын **мыйызымны** эккээр дээш суг ишкен санында, тебе даглар куду көрдүнүп, далашпайын турар болган. **Сыынның** мыйыстыг болганы мындыг **түүхүлүг** чүвең иргин.

1. Айтырыгларга харыылагар.

- Тевениң мыйызын канчаар деп сурап алган?
- Сыын канчап мыйыстыг болган?
- Тебе чүнү манап турар болган?
- Тоолда кандыг аажы-чаңны көргүскен?

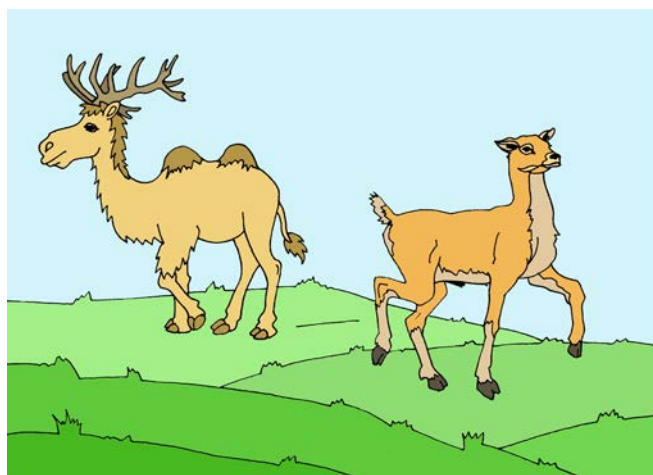
2. Өңнээн сөстөрниң дазыл, кожумаан шыйгар.

3. Тоолдуң утказынга таарыыр чечен сөстен тып бижигер.

4. Тебе болгаш сыын дугайында өске тоол, тоолчургу чугаа билир болсагар адажыгарга аайтып бергер.

5. Тывызыкты тыпкаш, доктаадып алгар.

Улуг дагның өскүс ийи эзир. Ол чүүл? (инегөб ңиневет)

Тайга дег бажын
Дазыл адаа куду суп каан. Ол чүүл? (ныыс)

6. Чиге холбааш, сөстөргө домак чогааткар.

чылгы	иви	инген	эзирик
теве	аскыр	элик	кулун
сыын	буура	бе	бодаган

ТӨРЕЛ СӨСТЕР

Чаңгыс дазылдан укталган өске өске сөстөрни төрөл сөстөр дээр. Төрөл сөстөрниң уткаларының аразында харылзаа турар: *баш, башкы, башкарар, башта, баштакчы, баштаар. Суг, сугжу, суггар, суггат, суглаар, суггур, суггарылга.*

13 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Харааты иштинде сиген шөлүндө улус ажылдап эгелээн. Суглуг черге өлең өзиичел болур. Час боп, сиген шөлүндө суггарылга эгелээн. Суггарышкын эки болур болса, күзүн улуг сиген алыр. Ол ужун суггарыкчылар чайлады эки ажылдаар. Олар улуг кезээн холдан суггарып турар. Сиген хадыырда, тартпаның сывын берги эптиг кылдыр чазап албааза, холду дораан сугландырар.

1. Төрөл сөстөрни тыпкаш, бижип алгар.
2. Оларның дазыл, кожумаан шыйгар.
3. Төрөл сөстөрни ажыглап, домак чогаадып бижигер.

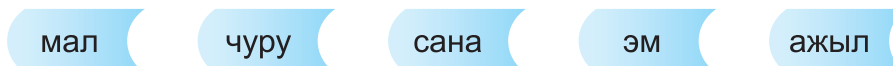
14 Төрөл сөстөрни номчугар.

1. Им деп чүүл? Кижилер имнерни чүге ажыглаар? Кандыг имнер билир силер?
2. Билер болгаш көрген имнернен чуругар.

15 Дарыйгы дазылдан укталган төрөл сөстөр бижигер.

Үлегери: малчын, малдыг, малда, малзыг, малчы

16 Шүлүктү номчугар.

Бир тоста канчаар?

Бел черге **хар** немежиир.

Ийи тоста канчаар?

Инек сүдү доңар.

Үш тоста канчаар?

Үүжелиг эът өззэнге чедир доңар.

Дөрт тоста канчаар?

Дөнен ирттиң кудуруу доңар.

Беш тоста канчаар?

Белде хар эриир.

Алды тоста канчаар?

Арат чонувус **шагаалажыыр**.

Чеди тоста канчаар?

Чер черниң хары эриир.

“ТОС-ТОС”

Сес тоста канчаар?

Суг хап, мал төлдээр.

Тос тоста канчаар?

Тарваан болгаш ижээн амытаннар үнер.

Моол иргит Нацаг оглу Мөнххүү

1. Шүлүктү аянный номчугар. Доктаадып алгар.
2. Тодараткан сөстөрниң дазыл, кожумаан шыйгар.
3. Тодараткан сөстөргө төрөл сөстөрнен чогаадып бижигер.
4. “Тос тос”-ту дөөйлөп бижигер.

КАТАПТААН АЖЫК ЭМЕС ҮННЕРНИҢ ҮЖҮКТЕРИН ШЫН БИЖИИРИ

17 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

ХУРААН-ХӨЛ

Хомду бажында Хураан-Хөлдүң барыын эриинде межелик кырында тургускан оваа бар. Ол овааны Хара оваа дээр турган. Бир чылын тываның бег дужаалдыг Чакпан деп кижиге ол овааны дагып турган иргин. Күстүң ортаа айның үш чаазында овааны дагып турар үеде чон хөлзей барган. Чүү болган джип кайгаза, аргар хойнуң хурааны чүвеге **четтирбейн** маңнап баргаш, хөл куду халдып кире барган. Артында **хураанны** ойлаткан бөр бар болган. Ол хураан хөлдү кешкиже, хөлдүң суу черле чалгываан. Харын демги

бөрнү аңчы кижилер адып каан. Ол **хүннөн** баштап, хөлдүң адын хураан кешкен хөл дээн утканан Хураан-Хөл деп адаар болган.

Шанагааш Дүктүгбей оглу Гонгорнуң хоочузу

1. Чүге Хураан-Хөл деп адаан?
2. Хөлдөрни кайда турарын чиге холбагар.

Хара-Хөл	Ак-Хем
Хураан-Хөл	Ак-Хем бажы
Сарыг-Хөл	Харааты бажы
Балыктыг-Хөл	Хомду бажы

3. Чуртугарда турар хөлдөр аттарын бижигер.
- .....
- .....

4. Тодараткан сөстөрнүң дазыл, кожумаан шыйгар.
5. Сөстөрдө үжүктү чүге катаптап бижиин?

18 Айтырыгларга харыылаар кылдыр сөстөргө кожумактарнан немеп бижигер.

Үлөгери: хураан – чүлөр? – хурааннар

ширик – чүге? – ширикке	чыт – кандыг? – ...	тон – чүлөр? – ...
үжен – каштыг? – ...	одаг – каяа? – ...	дүк – кандыг? - ...
дуран – канчаар? - ...	теп – канчанбас? ...	ыыт – канчаар? – ...

1. Кожумактар немеп бижиин сөстөрнөн сөс каттыжыышкыны чогааткар.
2. Оларга домак чогаадып аайткар.

Сөстүң сөөлгү үнге дөөй үннен эгелээн кожумак немээрге, ол ийи үннү ийи үжүк кылдыр бжиир: *каракка, суггар, ыттар.*

19 Кежиктиң бжиин сөстөрүн ийи бөлүккө чарып бжигер.

эдеке, ыраакка, шыкка, шөлээниг, шимээнниг, дузакка, чурталга, аргасыннаар, бөртүг, буттаар, дөртениг, дөртөннээр, өскүсүрээр, дуссуг, катаар, үндезинниг.

Чиге бжиин сөстөр	Частырыгылыг бжиин сөстөр

20 Тывызыктар болгаш чечен сөстөрүни кичээнгейлиг номчугар. Адаан шыйган сөстөрүниң шын бижилгезин доктаадып алгар.

Челерге четтирбес,
Черге дүжерге тывылбас. (.....)

Сөс эдерер болса, угаанныг болур,
Тоол эдерер болса, чечен болур.

Буга кептиг боттуг,
Бум далай ыттыг. (.....)

Суг уш чок болса-даа даг үттээр,
Сөс уш чок болса-даа чүрек үттээр.

Чечек шоокар тоннуг,
Чиктиг чаагай амданныг. (.....)

Аастыгга аксын бербээн,
Чарынныгга чаргызын бербээн.

1. Тывызыктарны тыпкар.
2. Чечен сөстөрүниң утказын домакташкар. Доктаадып алгар.
3. Адаан шыйган сөстөрүниң дазыл, кожумаан шыйгар.

АРТЫНЧЫЛАРНЫ ШЫН БИЖИИРИ

21 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

МАЖААЛАЙ БОЛСА БОЙДУСТУҢ ЭКОСИСТЕМНИҢ БИР ЧУГУЛ КЕЗЭЭ (Бир дугаар кезээ)

Эң ховар мажаалай дээр амытан Моолдуң кадыг шириин агаар бойдустуг хову черинге тааршып амыдырап турар **болса-даа**, кижилерниң буруу кылдыныгнан боп доостуурга чедип турар. Мажаалайлар делегей кырындаагы эң кадыг шириин агаар бойдустуг черлерниң бирзи болур Моолдуң ховунуң соок кыжын, изиг чайын эртер деп амыдыраар ужун демисежип тур. Бо хүннерде ховуда калган эвээш санныг мажаалайлар **хүннүң-не** суг болгаш сарабсан дилээнге үнүп амыдырап турлар.

1. Айтыгларга харыылагар.

- а. Мажаалай кандыг амытан?
- б. Мажаалай кандыг агаар бойдустуг черге амыдыраар?
- в. Сөзүглелде болса-даа, хүннүң-не деп сөстөрнүң бижилгезинде кандыг ончагай бар?
- г. Артынчыларны канчап бжиирин адаанда дүрүмнен номчугар.

2. Онаалгаларны кылгар.

- а. Артынчыларлыг сөстөрни ажыглап, домак чогааткар.

Ажыглаар сөстөр: бис-ле, адажым-на, баар-дыр, көөр-дүр

Үлөгери: Мажаалайларны-ла хамгаалаакай. Олар агаар бойдузу кадыг шириин-даа болса, Моол оранда чурттап турар-дыр.

б. Сөстөргө артынчыларны немеп бжириш, сөс каттыжышкыны чогаадып бижигер.

- 1. амытаннар-ла
- 2. ховуда-даа
- 3. кижилерниң-не
- 4. делегейде-даа

3. Сөзүглелде тодараткан артынчыларны мурнунда сөзүнөн канчап бжиирин кичээнгейлиг көргөр. Бижилгезин доктаадып алгар. Оларны артынчылар дээр.

-даа, -ла, -ле, -на, -не, -тыр, -тир, -тур, -түр, -дыр, -дир, -дур, -дүр деп артынчыларны хамаарышкан сөзүнүң соонга шыйыг тырткаш, тудуштуруп бжиир.

4. Сөстөргө домак чогаадып бижигер.

Үлөгери: Онаалга кылырда адажым-на меңгээ дузалашты.

солун-дур, энем-не, кичээл-ле, агам-даа, тоол-даа, хеп-ле, ном-на.

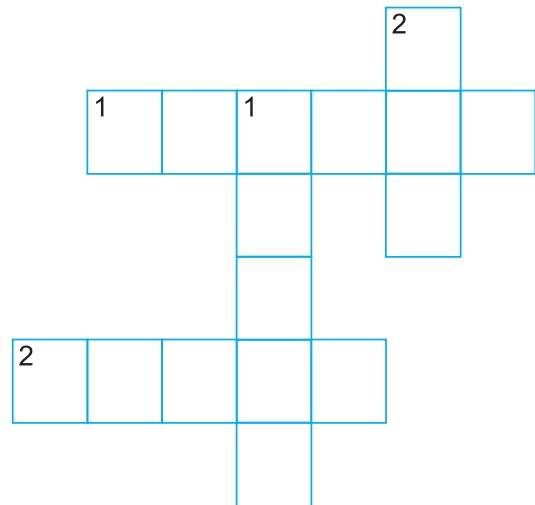
5. Сөс чинчизин тыпкар. Тыпкан сөстеригерни моол дылда чүү дээрин билип алгар.

Тургузу:

1. Арга ыяштыг, бедик чер.
2. Дүңгүрлүг, ончагай хептиг кижги.

Дооразы:

1. Чем чиксээр.
2. Көвей аът.

22 а. Сөзүглелди улаштыр номчугар.

МАЖААЛАЙ БОЛСА БОЙДУСТУҢ ЭКОСИСТЕМНИҢ БИР ЧУГУЛ КЕЗЭЭ (Ийи дугаар кезээ)

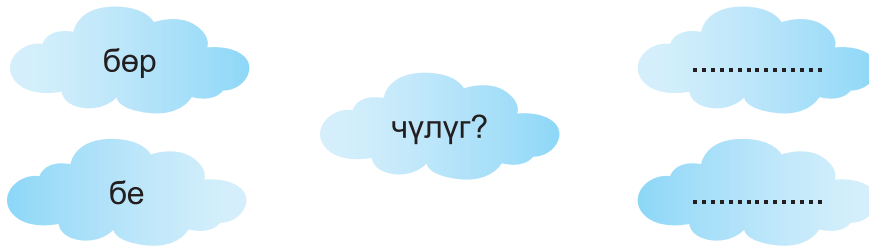
Амды турар 40 хире мажаалайның улунгую Ховунуң дархан цаазылыг черде чааскаан азы каш кажынан кады тенип чоруп амыдырап тур. Ховуга өөренип, амыдырап турар адыгның орана чаңгыс төрөл аймаа болур мажаалай ногаан азы чүгле үнүш чемниг, уурак улуг черлик сарабсанның үндезининен **колдуунда-ла** чемнениир.

“Ховунуң адыглары улуг ончагай. Олар ховунуң агаар бойдузунга, нөхцөл байдалынга тааршып амыдыраар орана чаңгыс адыг болур. Ижээр оруктан кадыг шириин агаар бойдуштуг черлерге амыдыраар аргазын тып алыр.

б. Таарыыр харыыны соңугар.

1. Моолда дөртөн хире мажаалай бар.
Шын / Меге
2. Мажаалай адыгның бир төрели болур.
Шын / Меге
3. Мажаалайлар чүгле эът чиир. Шын / Меге
4. Мажаалайлар харлыг, доштуг черге-ле амыдыраар. Шын / Меге
5. Олар дархан цаазылыг черде колдуунда турар. Шын / Меге

23 Шүлүктү номчугар.

Дүштү садар турган болза!
 Үзүмнү-даа, чигирни-даа
 Үргүлчү-ле садып чиир бис.
 Чүгле дүштү, чүгле дүштү
 Чүгө сатпас болганы ол?
 Дүш көвей, янзы-бүрү.
 Дүүренчи бар, тааланчы бар.
 Дүргөн, оожум кандын чок дээр.
 Дүштү садар турган болза!

Ч.Кара-Күске

1. Шүлүк чүнүң дугайында?
2. Артынчылыг домактарны бижип алгар.
3. Айтырыг болгаш кыйгырыг домаан тып, дагын номчугар.
4. Шүлүктү шээжилеп алгар.

С, Т, К, Ш, П ДЕП ҮННЕРНЕН ДООСТУУН СӨСТЕРНИ ШЫН БИЖИИРИ

24 Сөстөрнүң дазылын тыпкаш, шыйгар: тудуп, тывар, чыдар.

Үлегери: тут + уп - тудуп

25 Сөстөргө ажык үннен эгелээн кожумак немеп бижигер.

тос, кес, теп, адаш, шап, сес, беш, төк, эът, чүък, паш, кеш, тик, кас, дүш, дүк, душ, дош, кат, куш, сып, дөс.

Үлегери: паш + ы – пажы, ат + ы – ады

с, т, к, ш, п деп үннернен доостуун сөстөргө ажык үннен эгелээн кожумак немээрге, оларны з, д, г, ж, в үжүктөрнен солуп бижиир.

ЧҮВЕ АДЫ

26 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумуннуң Хомду-Хем, Харааты-Хем, Ак-Хем дээн 3 хемниң белдиринде тывалар чурттап чоруур. Олар чылдың дөрт үезинде хонаш селгип көжер. Чурттаар черлери: Аът-Баштыг, Хой-Баштыг, Хара-Хөл, Шоокар-Арга, Албан-Орук, Хара-Адыр, Ак-Хем, Остуг, Кадыы, Теректиг, Чылангыг, Дүктөктиг, Бүүрелиг, Көрлээти, Сыралыг дээш көвей чер бар.

Тыва уруглар чараш, солун аттарлыг болур. Чурук-Уваа, Бичии-Увай, Чирвеш, Чинчи, Артыш, Кажык, Кежик, Чечен-оол, Уран-кыс, Шур, Сарыг-оол дээн аттар турар.

1. Хемнер, черлер, кижилер аттарын дүжүрүп бижигер.
2. Аттарны канчап бижиинин кичээнгейлиг көргер.
3. Аттарның бижилгезинде кандыг ылгал бар?
4. Нарын чүве аттарын тып аайткар. Оларның бижилгезин доктаадып алгар.
5. Черлер аттарыга домак чогаадып бижигер.
6. Кижилер аттарыга тыва аттарнан немеп адагар.

а. Черлер, хөлдер, хемнер, даглар, аймактар, кижилер болгаш эжелиг малдың аттары ийи сөстен бүткен болса, оларның аразынга шыйыг тырткаш, кайсын-даа улуг үжүктөн эгелеп бижиир: *Баян-Өлгий, Сарыг-Хөл, Ак-Хем, Хара-Даг, Үзер-Хара, Улуг-Мыйыс.*

б. Кижиниң адының оол, кыс деп сөстөрүн бичии үжүктөн бижиир: *Көк-оол, Сарыг-оол, Бора-оол, Чечен-оол, Чечен-кыс, Көк-кыс.*

27 Чурукту кичээнгейлиг көргер.

1. Чылдың кай үезин көргүскөн чурук?
2. Чурукта турар чүвелерниң адын адагар.
3. Адаанда бижиин сөстөр кандыг айтырыгга харыылаттынарын аайткар.
4. Оларның иштинен кым? чүү? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрүн ылгап бижигер.

бажың, шана, оол, ыяш, хар, Кежик, булут, Сырбык, дош.

Кым?	Чүү?

28 Сөстөрни кым? чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар аайынан ийи бөлүккө үлээп бижигер.

Тоолай, чечек, аачам, хем, малчын, сөөскөн, агынак, Аяс, даш, кызыл-кат, өөреникчи, кыдырааш, эмчи, паш, машин, даайы, күжүген, хойчу, тересин, аңгыр, Көк-Уруг, ортуут, өг.

Кижилер аттарын көргүзөр сөстөр кым? чүвөлөр аттарын көргүзөр сөстөр чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар: кым? – *Көк-кыс, чурукчу, саанчы, оол.* Чүү? – *чурук, теңе, сизген, сүт, ховаган.*

29 Шүлүктү номчугар.

ЧАА ЧЫЛ

Бедик тайга сыннарның
 Эзим чагыр хаязынга
 Беш кодан малывыстың
 Делгем чаагай одарынга
     Чаа чыл аалдап келди.
     Чаа чыл чедип келди.
 Буурул баштыг өгбелерниң
 Бодап аайткан йөрээлинге
 Бичии чаш уругларның
 Удуп чыдар кавайынга
     Чаа чыл аалдап келди.
     Чаа чыл чедип келди.
 Эге сургуул бистерге-даа
 Эглип келди чаа чыл
 Изиг сеткил байыр-биле
 Уктуп алаакай чаа чылды.

Делег Жамиш оглу Гэрэл

1. Шүлүктөн чаңгыс болгаш көвей чүве көргүскөн чүве аттарын тып, ылгап бижигер.

Кым? уруг, ...

Кымнар? уруглар, ...

Чүү? сын, ...

Чүлөр? сыннар, ...

2. Чуруктарны ажыглап, йөрээл деп сөске төрөл сөстөрнен чогаадып бижигер.
3. Шүлүктү уран номчугар, доктаадып алгар.
4. Шүлүктүң сөстөрүн ажыглап, сөс чинчизин тыпкар.

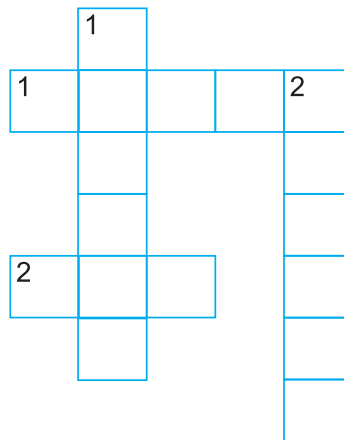

Тургузу:

1. Кижын болур байырлал.
2. Эки чүве күзеп аайтыры.

Дооразы:

1. Чаш уругларның дөжээ.
2. Эң соок үе.

ЧҮВЕ АТТАРЫНЫҢ САНГА ӨСКЕРЛИРИ

Чүве ады чаңгыстың болгаш көвейниң санынга өскерлип турар. Чаңгыстың саны кожумак чок.

Кым? – эмчи, уруг. Чүү? – эзир, хадак.

Кымнар? – эмчилер, уруглар. Чүлөр? – эзирлер, хадактар.

Көвейниң сан кожумаа -лар, ооң үн-биле ылгалып турар хевирлери: -лар, -лер, -нар, -нер, -дар, -дер, -тар, -тер.

30 Сөстөргө кожумактарны чиге холбагар.

өң	-тар	хөл	-тер
балык	-дар	күүй	-тар
мээс	-тер	хам	-нар
ном	-нер	даш	-лер
хол	-нар	чечек	-дер

31 Шүлүктү номчугар. Доктаадып алгар.

Ыыжымайлар

Авайының уйгузын казып,
Даңны адырган “Ыыжымайлар”.
Аачазының холунга көдүртүп,
Дүште удуур “Уйгужулар”.
Чаргак тоннуң чылыынга
Чыргап өскөн “Оолакпайлар”.
Чиргий тудуп аңга чоруп,
Чалыы болган “Аңчыбайлар”.

Сес чашка чедип тургаш,
Сургаал номнуң ыыдын дыңнаан
Башкызынан өске кижиге танывас
Бичии чараш “Өөреникчилер”.
Эр өзүп, кидис шөйлүүр
Эргим чонум көвей болур.
Эртен биске өөрүшкү эркээр
Эр-хей төрөөн “Эртемденнер”.

Делег Жамиш оглу Гэрэл

1. Сөс каттыжыышкыннарын тайылбырлагар.

Үлөгери: чиргий – өрге тарваан аңнаар херексел.

даңны адыр, чаргак тон, дүште удуур, номнуң ыыдын дыңнаар

2. Шүлүкте көвейниң санында чүве аттарын тып бижигер. Ол сөстөрниң дазыл кожумаан шыйгар.
3. Шүлүктен айтырыг бүрүзүңгө харыылаттынар сөстөрни тып бижигер.

Кым?	Кымнар?	Чүү?	Чүлөр?

4. Чаңгыстың санында турар сөстөрни көвейниң санынга өскерттип бижигер.

Кас, тал, аът, кат, чечек, мээс, хөне, хой, чучак, ак-куу, уруг, чекпе, балык.

ЧҮВЕ АДЫ ПАДЕЖКЕ ӨСКЕРЛИИРИ

32 Чечен сөстөрни номчугар. Утказын тодараткар.

Сөс сөөктен өдер
Кымчы эъттен өдер.
Багда доң быжыг
Сөсте шын быжыг.

Эштиң эргизи эки
Эттиң чаазы эки.
Эртинени чернен казар,
Эртемни номнан өөрениир.

1. Тодараткан сөстөрнүң дазыл болгаш кожумактарын шыйгар.
2. Чечен сөстөрни бижииш, доктаадып алгар.
3. Кежик биле Нарааның чугаазын кичээнгейлиг номчугар.

- Бо кожумактар сөске чаа утка кирип турар ба?
- Чаа утка кирибейн турар.
- Ынчалза ол кожумактар өскертилге кожумаа болур ба?
- Ийе, ындыг. Өскертилге кожумаа болур.
- Оларны чүнүң кожумаа дээр?
- Оларны падеж кожумаа дээр.

- Падеж кожумаан чүге ажыглаар бис?
- Падеж кожумактары домакта сөстөрни холбап турар. Ынчангаш оларны эки билип алгар.

4. Падежтернүң аттарын, айтырыгларын, кожумактарын бижииш, доктаадып алгар.

№	Падежтер	Айтырыглары	Кожумактары	Чижектери
1	Адаарының падежи (А.п)	кым? чүү? кымнар? чүлөр?		агам, аът, өглер, хөл
2	Хамаарышты рарының падежи (Х.п)	кымның? чүнүң? кымнарның? чүлөрнүң?	-ның, -ниң	агамның, аъттың, өглерниң, хөлдүң
3	Бээриниң падежи (Б.п)	кымба? (кымга?) чүге? кымнарга? чүлөргө? каяа?	-га, -ге, -ка, -ке	агамба, аътка, өглөргө, хөлгө
4	Онаарының падежи (О.п)	кымны? чүнү? кымнарны? чүлөрни?	-ны, -ни, -ну, -нү	агамны, аътты, өглерни, хөлдү
5	Турарының падежи (Т.п)	кымда? чүде? кымнарда? чүлөрдө? кайда?	-да, -де, -та, -те,	агамда, аътта, өглөрдө, хөлдө
6	Үнериниң падежи (Ү.п)	кымнан? чүүнөн? кымнарнан? чүлөрнен?	-нан, -нен,	агамнан, аъттан, өглернен, хөлден
7	Углаарының падежи (У.п)	кым куду? чүү куду? кымнар куду? чүлөр куду?	куду (мурнунда сөзүнөн аңгы бижиир)	агам куду, аът куду, өглер куду, хөл куду

33 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар. Таарыыр аттан бергер.

Артыш - бедик мээстиң хой, эдээ белинге калбарты өзүп үнер, ногаан ине бүрүлериң үнүш. Бичии черде үнген артышты чүс-даа чыл эрткенде келгеш көөр болза, ол чаттынып, тарап өспээн, хевээр чыдар. Бир эмес ол бөлүк артышты **дөзүнөн** тура тыртып алыр болза, ол кажан-даа дагын өзүп үнбес. Ынчангаш артышты узуткап болбас.

Бистиң черде хой артыш, өшкү артыш, шаанак артыш дээн үш төрели бар. Артыштың өңү кажан-даа мөңгө ногаан турар. Тывалар колдуунда-ла хой **артышты** хереглээр. **Саң** каарда болгаш тамыкы күлдээрде улуг ажыглаар. База дом кылырда чунду хайындырарда, уданырда артышты ажыглаар. Артыштың **сывынан** чажыл, халбага эдип, чазап кылыр. Шаанак артышты тывалар ижин баар **аарыгга** хереглээр.

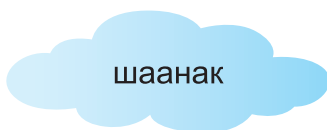
Өшкү артыштың бүрү, сывы хой артыштан чиңге болур. Өшкү артыш Ак-Суг, Сыралыгда өзер. Хой артыш Артыштыг, Ак-Хем бажы, Ак-Хорум, Ак-Суг, Чылангы болгаш өске-даа черде өзүп турар.

Артышты алырда чалама баглааш, малының **сүдүнүн** дээжизин көдүрүп чалбарып алыр.

1. Сөстөрни тайылбырлагар.

чалама

шаанак

дөзү

2. Айтырыгга харыылагар.

- а. Кандыг кандыг артыш турар?
- б. Артышты чүгө хереглээр?
- в. Артыш кандыг өңнүг? Кыжын артыш кандыг өңнүг турар?
- г. Артышты канчап хамгаалаар силер?
- д. Артышты дөзүнөн тура тыртып ап болбас. Артыштың сывынан чажыл, халбага эдип, чазап кылыр дээн домакта сывынан, дөзүнөн деп сөстөр кай падежде тур?

3. Сөзүглелден хуу чүве аттарын тып бижигер.

Ак-Суг, ...

.....

4. Көвейниң санында турар чүве аттарын тып аайткар.

5. Чаңгыстың санында чүве аттарыңга көвейниң сан кожумактарын немеп бижигер.
 өшкү - ..... , чажыл - ..... , ине - ..... , өң - ..... ,
 хой - ..... , сып - ..... , төрөл - ..... , дөс - .....

6. Дарыйгы айтырылгарга харыылаар сөстөрни сөзүглелден тып бижигер. Кай падежте сөстөр болурун тодараткар.

чүнүң? кымның? чүнү? чүү? чүүнөн? чүгө?

7. Сөзүглелде тодараткан сөстөргө сөс каттыжыышкыны чогааткар.

8. Тывызыкты тыпкар.

Арттың ыяжы аржыгыр,
Аржыгыр база буржыгыр,
Буржыгыр болса-даа буянныг. (.....)

9. Шүлүктү номчугар. Артыш дугайында дөрт одуруг шүлүк чогаадып бижигер.

“Аал-кодан, оран-сава
Амыр-тайбың, онча-менди,
Аарыг-аржык ыңай тур!” деп
Артыжанып, арыгланыр,
Ыдыктыг тос үнүштүң
Ылап бири артыш ол.

Мария Күжүгет

Артыш

.....

.....

.....

.....

10. Чиге холбагар.

Өшкү артыш
Хой артыш

чоон бүрүлүг
чиңге бүрүлүг

34 Онаалганы ийи ийилеп кылгар. Ээлчилеп айтырып харыылагар.

А.п. кым? - тоолчу
Х.п. кымның?
Б.п. кымга?
О.п. кымны?
Т.п. кымда?
Ү.п. кымнан?
У.п. кым куду?

А.п. кымнар? - тоолчулар
Х.п. кымнарның?
Б.п. кымнарга?
О.п. кымнарны?
Т.п. кымнарда?
Ү.п. кымнарнан?
У.п. кымнар куду?

Тоол, тоолдар деп сөстөрни падежке өскерттип бижигер. Бирээгер айтырыг каап, бирээгер харыылап, арагарда домакташкар.

35 Падежке суг деп сөстү өскерттип, домакты четкилдеп бижигер.

- А.п. Кижиниң мага-бодунуң 70 хуузун .....(чүү?) ээлеп турар.
 Х.п. ....(чүнүң?) ажык-дузазы көвей.
 Б.п. Адажымнан кады .....(чүге?) бардым.
 О.п. Кижилер .....(чүнү?) хайындырып шай ижер.
 Т.п. ....(чүде?) кандыг даш турбас?
 Ү.п. Чечек, сиген, үнүштү .....(чүүнен?) суггарар.
 У.п. ....(чүү куду?) хок каап болбас.

36 Номчуур, бжиир деп сөстөрнен мурнунда сөстөр куду кандыг айтырыг каап болур? Айтырыг каап, кожумактарын чиге холбап бижигер.

солун...		чагаа...	
ном...		домак...	
тоол...		хоочу...	
домак...	номчуур	сөстөр...	бжиир
чагаа...		чогаадыг...	
йөрээл...		харыы...	
шүлүк...		айтырыг...	

Үлегери: Чүнү номчуур? Солунну номчуур.

37 Сөстөр кирген сөс каттыжышкыны бжииш, оларга домак чогааткар.

*Үлегери: кыдырааштың арны, кыдырааштың ады, кыдырааштың ээзи
 Кыдырааштың адын бүдүн бижип өөрениикей. Кыдырааштың арыннарын
 шевер тудаакай. Шевер бжиин кыдырааштың ээлерин шаңнаан.*

38 Чечен сөстөрни кичээнгейлиг номчугар. Доктаадып алгар.

Баарынан баглаан чештинбес,
 Багнан баглаан чештинер.

Болган ..... аас дег,
 Буурул ..... сөс дыңна.

Сөглээр сөске шын херек,
 Баглаар багга доң херек.

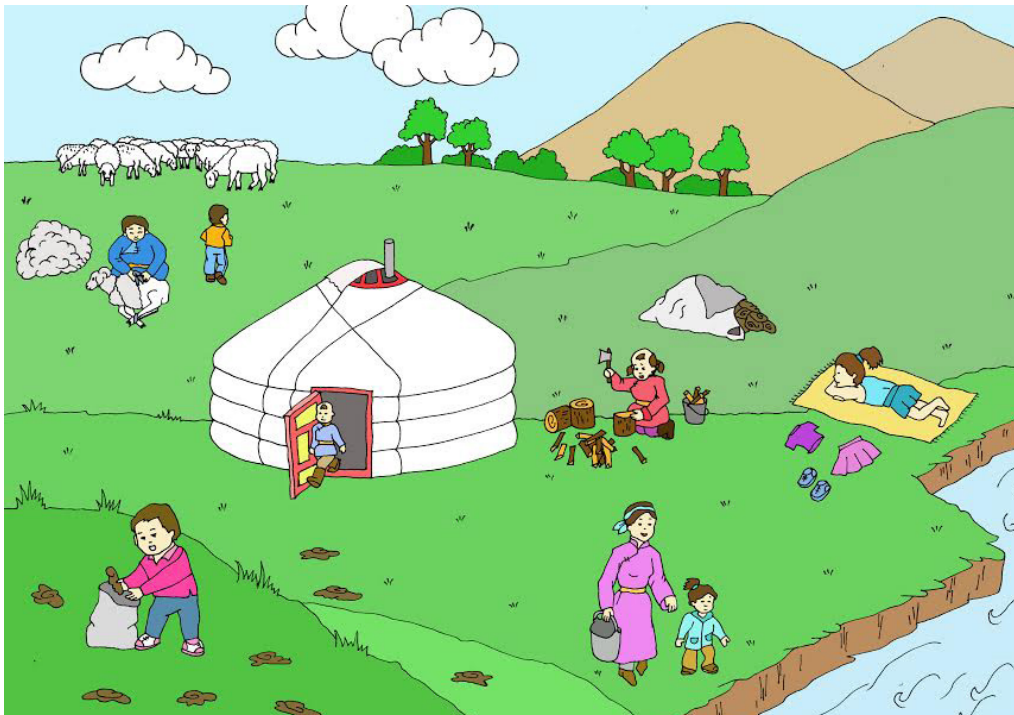
Сөглээр сөске шын херек,
 Баглаар багга доң херек.

1. Көвей сек орнунга таарыыр сөстү тыпкаш, чечен сөстөрни четкилдегер.
2. Чечен сөстөрдө адаан шыйган кожумактарны тодараткар. Олар кай падежтиң кожумактары?
3. Сөстөрниң дазыл, кожумаан шыйгар.

баарынан, кижинен, чоннуң, сөске, сугнуң

4. Чечен сөстөрниң утказын домакташкаш, доктаадып алгар.
5. Баг, сөс деп сөстөрни падежке өскерткер. Кезектерге үлээжип алгаш кылгар. Бирээзи аайтыырда өскелери кичээнгейлиг дыңнап турар.

39 Чурукту кичээнгейлиг көргер. 1. Аңгаа айтырыг, харыынан чогааткар. Адаанда чижек айтырыгларны ажыглагар. Ийи ийинен кылгар.

Айтырыгларның үлегери:

*Кежик кайыын үнүп чыдыр?
Чечен-оол ыяшты чүүнен чарып тур?
Өлчеймаа кымнан кады бар чыдыр?
Аяс чүнүң дүгүн кыргып тур?
Аяс хоюн каяа чыткырып алган?*

2. Харылзаалыг чугааны улаштыр чогааткар. Оолдар, уругларга боттарыгар аттан бергер.

а) - Чурукта кымны көрүп тур сен?

- Бо чурукта хемге эштиш, хүнге дөгенип чыткан уругну көрүп тур мен.
- Айлаңмаа чүге эштиин?
- Чүге дээрге, сугга эштип, хүнге дөгенири кадыкка эки.
- Айлаңмаа чүнүң кыдыында чыдыр?
- Ол хемниң кыдыында чыдыр.

б) - Баатыр аргасын чыып чор. Ол аргасынны чүү куду суп чыдыр?

- Баатыр аргасынны шуудай куду суп чыдыр.
- Аргасын чыыры чүге ажыктыг деп бодаар сен?
- Кадыкка ажыктыг. База ыяш кеспес, ыяшка арвын болур деп бодаар мен. Чайын дыштанылгада чалгыыравайн аргасын чыып, шимченип тур. Сеңгээ ол дасгал болур. Аргасынны чыып оккулуп турбааза, черге хок боп калыр.

ДЕМДЕК АДЫ

40 Шүлүктү номчугар. Доктаадып алгар.

ЧАРАШ ТАВААМ

Кадык кудар, быдаа кудар
 Калбак таваам, ишкир таваам.
 Хээлерлиг, чечектерлиг
 Кедергей-ле чараш таваам.

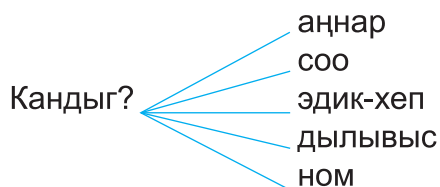
Ч.Кара-Күске

1. Тодараткан сөстөр куду таваам деп сөстен айтырыг каггар.
2. Шүлүктен дөөйлештир чогааткар. Эң эки шүлүктү тодараткар.

41 Сектер орнунга таарыыр сөстөрнен чогаадып бижигер.

1. Бистиң чуртта ..... аңнар көвей.
2. Суг куду ..... соо сукпас.
3. Шагаада улустар ..... эдик-хевин кедер.
4. .... дылывысты эки өөрениир бис.
5. Угбам ..... ном номчуурунга дуралыг.

6. Сектер орнунга бижиин сөстөргө кандыг? деп айтырыгга харыылаар өске-даа сөстөрөн тып, сөс каттыжыышкыны чогааткар.

Үлөгөри: улуг аңнар, ховар аңнар, чараш аңнар, чүгүрүк аңнар.

7. Сөс каттыжыышкынга домак чогааткар.

ховар аңнар

Ховар аңнарны хамгаалаар
ужурлуг.

Ховар аңнарны Кызыл номга
бижиир.

42 Шүлүктүң сөстөрүн четкилдеп бижигер. Олар кандыг айтырыгга харыылаттынып тур?

....., ... бөөтүктөр изи

..... баштыг ак ашкыяк

Угу дүвү тывалар төөгүзү.

Бо-ла кыштагның сүр сүлдөзи.

Чүвөлөргө ылгавырлыг демдектерин көргүзөр кандыг? чүлүг? деп айтырыгларга харыылаттынар чугаа кезээн демдек ады дээр. Домакка демдек ады чүвө адынга хамааржып чоруур: *бедик аът, шөвөр оол, солун ном, үскөнниг хүн, харлыг даг, балыктыг хөл, эртемниг оол, берге онаалга*

43 Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

МЕЧИН СЫЛДЫС

(Тыва улустуң тоолу)

Бурунгу шагда Мечин черге турган деп чугаа бар. Бир катап ол дээдис куду үнүп, ажыг соок дүжүрер деп барган. Ону билгеш, Мечинни дээдиске үндүрбес дээш, Аът Инек ийи маргышкан дээр. Аът:

- Адыр дуюглуг амытан ону черге чыпшыр базып шыдавас сен. Кош дуюглуг мен базып көрейим - дээн иргин. Инек адааргап, хорадааш.

- Адыр дуюглуг-даа болсам, аар амытан мен, чер куду киир базыптайым - дээш базар орта, Мечин:

- Чай, кыш дивейн чашпан баштап, хаайыңнан хар чулгуп, оът-сиген дилеп чоруур болур сен, Инек- дээш, Мечин ооң адыр дуюнуң аразынан үнгеш, дээдиске барып, соок дүжүрүп олуруп алган иргин. Инек онуун бээр кастынып оъттавас, хаайынан хар чукшуп чоруур мал болган чүвө дидир.

1. Тоолдуң кол баатырларын адагар.
2. Аът, Инек ийи чүү дээш маргышкан?

3. Мечин сылдыс канчап тыптыын?
4. Кандыг? деп айтырыгга харыылаар сөстөрни бижигер. Чижээ: кандыг дуюглуг? Адыр дуюглуг. Кандыг соок? Ажыг соок.

УДУРЛАНЫШКАК УТКАЛЫГ ДЕМДЕК АТТАРЫ

- 44 1. Номчууш, бижип алгар.

ЧИҢГИСТИҢ СУРГААЛ СӨЗҮ

Ыраак деп муңгарава
 Чоруп-ла турсаң чедер сен.
 Аар деп муңгарава
 Көдүрсөң шыдаар сен.

2. Сөстөрни кичээнгейлиг номчууш, олар кандыг уткалыг сөстөр болурун холбагар.

ыраак – чоок
 аар – чиик

- чоок уткалыг
- удурланышкак уткалыг
- көвей уткалыг

- 45 Номчууш, удурланышкак уткалыг сөстөрни тыпкар. Кайзы чечен сөс, кайзы тывызык? Тывызыктарны тыпкар.

Ыраак чоруур мөн дизең, чооктан эгеле
 Улугну кылыр дизе, бичиизинен эгеле.

Экини эдерзе, айның херели
 Бакты эдерзе, чылан хору.

Адыштаарда, адыш долбас
 Салырда, шөл долар.

Коданы ак,
 Хою хара,
 Ээзи ыраажы.

1. Чечен сөстөрниң кол утказын домакташкар.
2. Тодараткан сөстөр чоок азы удурланышкак утканы илередип тур ба?
3. Удурланышкак утканы илереткен чечен сөстен аайткар.

Мону доктаадып алгар! Демдек ады өскерилбес чугаа кезээ. Демдек ады падежке, көвейниң санынга өскерилбес.

46 Сектер орнунга удурланышкак уткалыг сөстөрнен тып бижигер.

Шын сөс үнеге чедер, ... сөс хоранга чедер. Чажы бичии болса-даа, Чаяаны ..... даайым.	Ыглаанны сурава, аргада, ...-ны сурап, сурга. Эргеге өөрөнгеннен ..... өөрөн.
---	--

47 Көзенекте сөстөрниң удурланышкак уткалыг сөзүн тып бижигер.

ШЫН	.....	ЧЫМЧАК	.....	ЭКИ
.....	ыглаар	.....	чоон	.....

1. Сөстөрни ажыглап, сөс каттыжыышкыны чогаадып бижигер.
2. Сөс каттыжыышкыннарын ажыглап, домак чогаадып бижигер.

48 Сөстөрниң удурланышкак уткалыг сөзүн тып аайткар.

чаа - ....., арган - .....,
изиг - ....., шевер - .....

НАРЫН ДЕМДЕК АТТАРЫН ШЫН БИЖИИРИ

1. Холушкак өңнер аттарын илередип турар сөстөрниң аразынга шыйыг каап бижиир. Оларны нарын демдек ады дээр: *ак-көк, кызыл-хүрең, хара-көк, куу-сарыг, хара-ногаан.*
2. Чаңгыс сөс катаптап тургустунган демдек аттарының аразынга шыйыг каап бижиир: *сарыг-сарыг, чаа-чаа, хап-хара, ак-ук, кызыл-казыл.*

49 Демдек аттарын номчугар. Оларның шын бижилгезин доктаадып алгар. Демдек аттарынга домак чогаадып бижигер.

ногаан	ноп-ногаан	хара-ногаан	ногаан-нагаан	ногаансымал
төгерик	төп-төгерик	-	төгерик-тагарык	төгериксимел
ак	.....	.....	.....	.....
көк	.....	.....	.....	.....
хара	.....	.....	.....	.....

кызыл	кып-кызыл	кызыл-хүрең	кызыл-казыл	кызылсымал
сарыг	.....	.....	.....	.....
ажыг	ап-ажыг	-	ажыг-ужуг	ажыгсымал

50 Демдек аттарын тып, үстүндө үлегерге дөөйлөп өскертип бижигер.

Үлегери: доңгулак, доп-доңгулак, доңгулак-даңгылак, доңгулаксымал.

51 Сөстөрнөн чечен сөстөр тургускар. Чечен сөстөрнү бижип, доктаадып алгар.

1. үзүү, сөөгүмнүң, эъдимниң, сыйыы.
2. арган, чепелиг, бызаа, кижиге, самдар, чевен.
3. ынак, куш, иезинге, уязынга, ынак, кулун.

52 Удурланышкак уткалыг демдек аттарын тыпкар.

ээр, сүүр, көвей, моңгулак, үзүк, бүдүн, коо, аалак

1. Удурланышкак уткалыг демдек аттарынан немеп тып бижигер.
2. Демдек аттарынга домак чогаадып бижигер.

53 Сөстөрнү улаштыр адагар. Бактарга үлээжип алгаш, чаршып адагар.

1. хула, ала, доруг, ...
2. сергелең, бөрүк, томаанныг, ...
3. бора, ягаан, куу, ...
4. ала-шоокар, кызыл-сарыг, ...
5. узунсумал, чиңгесимел, ...
6. теп-терең, коп-коюу, ...

54 Демдек ады кирген сөс каттыжыышкыны чогаадып бижигер.

Аъш-чем	Ном, солун	Эдик-хеп	Чылдың үелери
ногаалыг чем, соганалыг хоортаң, кулурлуг чем, ...	чуруктуг ном, көвей солун, узун тоол, ...	дүктүг хөйлең, чуга алчыыр, дилбектиг тон, ...	чайгы кежээ, күскү салгын, ...

1. Сөс каттыжыышкыннарны ажыглап, домак чогааткар.
2. Сөс каттыжыышкыннарны ажыглап, кыска шүлүк чогааткар. Кичээнгейлиг дыңнап, адажыгарның чогааткан шүлүүн сайзырадып бижигер.

А. Чирвештиң чогааткан шүлүүн номчугар.

Уругларның каткызы долган чайгы кежээ,
 Улугларның хөөрежиир шаа чайгы кежээ,
 Оолдарның хүрээжиир үези чайгы кежээ,
 Оларның төөзүнүң чыргаар үези чайгы кежээ.

Б. Сырбыктың чогааткан шүлүүн номчугар.

Агамның кедер дилбектиг тону,
Аачамның кедер бүргээл бөргү,
Дуңмамның кедер бөөтүктери,
Төөзү бистиң түүхүвүс.

САН АДЫ

55 Кежиктиң айтырыгларын кичээнгейлиг номчугар. Өлчеймааның харыылаарыңга дузалашкар. Ийи ийинен домакташкар.

- Каш чаштыг сен?
- .....
- Каш дугаар ангиде өөренип турар сен?
- .....
- Ангигерде чеже өөреникчи бар?
- .....
- Чеже оолдар, чеже уруглар өөренип турар?
- .....
- Ангигерге каш башкы кичээл өөредип турар?
- .....

56 Айтырыгларга бижип харыылагар. Арагарда домакташкар.

а. - Өөгерде чеже кижиге бар?

- .....
- Каш агалыг сен?
- .....
- Каш угбалыг сен?
- .....

б. - Сургуулда каш өөреникчи бар?

- .....
- Каш башкы бар?
- .....
- Каш анги бар?
- .....

57 Тывызыкты номчууш, тыпкар.

Дөрт кижиге балгаш часкады,
Ийи кижиге ыраакты көскүледи,
Бир кижиге сиген какты,
Бир кижиге сээк хоюсту.
(т..... д..... б..... а..... к.....)

Дөрт судак бир үтке кирер.
(и..... с.....)
Дөрөлчинин кырында
Дөрт хаан олур.
(х..... д..... ч.....)

1. Тодараткан сөстөргө кандыг айтырыг каап болур силер?
2. Ол сөстөр артында кандыг сөстөргө хамааржып чоруур-дур?

Чүвелерниң санын болгаш дугаарын көргүзөр, каш? чеже? каш дугаар? чеже дугаар? кашкы? деп айтырыгларга харыылаттынар чугаа кезээн сан ады дээр. Сан ады домакка чүве адынга хамааржып чоруур: *беш ном, он дугаар анги, үш дугаар кичээл, тоску аът.*

58 Чурагайлап бжиин сан аттарын сөстөргө холбагар.

а. 19	1. алды чүс
б. 487	2. үш муң ийи чүс дөртөн беш
в. 25-ки	3. он тос
г. 600	4. он муң
д. 3245	5. чээрби бешки
е. 10,000	6. дөрт чүс сезен чеди

Саннарнан немеп бжиийш, оларны сөстен бжигер.

59 1. Айтырыгларга бодап харыылагар.

Сес кижиниң будунуң эргектери каттышкаш каш болур?

Чээрби кижиниң холунуң эргектери каттышкаш каш болур?

Бир өшкү ийи мыйыстыг болса, бежен өшкүде чеже мыйыс бар?

Дөрт чүс хойда чеже даман бар?

Алдан беш инек чеже эмиглиг?

Ийи муң төвениң бөгеннеринге кудуруун кадарга каш болур?

Үш чүс үжен инектиң мыйызы биле кулаанга даманнары болгаш кудуруун база эмиглерин кадарга каш болур?

2. Арагарда бодалгалыг тывызыктан чогаадып, бир бирээгерге тыптыргар.

60 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, айтырыгга харыылагар.

Бир ашкыяк өшкү кадарып чоруурда, чаъс чаап келген. Ашкыяк улуг хуназының салының алдынга чаштынып олурган. Ынчап олурда, Хаан-Херети куш улуг буга теп алгаш, хунаның мыйызының кырынга чип олурган. Ашкыяктың улуг караанан корткаш, ол бугазын оскунупкаш, ужуп чоруй барган. Буганың бир чарны адырылгаш, ашкыяктың караа куду кире барган. Кыдаттар чедип келгеш көөрге, ашкыяктың караанда улуг сөөк бар болган. Буза шапкаш, сөөртүүрге, чеди казак терген болган. Дилги келгеш, буганың эъдин төөзүн чипкеш барган.

Хуна, Хаан-Херети, буга, дилги болгаш ашкыяк оларның кайзы улуг?

чаъс – үскен, сегел – чаак

61 Түң сан аттарын дугаар сан аттары кылдыр адагар. Кезектерге үлээжип алгаш, кылгар.

1. Бир, ийи, үш, дөрт, беш, алды, чеди, сес, тос, он.
2. Он, чээрби, үжен, дөртөн, бежен, алдан, чеден, сезен, тозан, чүс.

Бир дугаар ээлчиде

Ийи дугаар ээлчиде

Бир дугаар өөреникчи: бир
Ийи дугаар өөреникчи: бир дугаар, ...

Бир дугаар өөреникчи: он
Ийи дугаар өөреникчи: он дугаар ...

Бир дугаар өөреникчи: ийи
Ийи дугаар өөреникчи: ийи дугаар, ...

Бир дугаар өөреникчи: чээрби
Ийи дугаар өөреникчи: чээрби дугаар, ...

62 1. Сан аттарын кичээнгейлиг номчууш, бижип алгар. Бижилгезин доктаадып алгар.

Үш-үш, он-он, **чүс-чүс**, чээрби-чээрби, беш-алды, ийи-чаңгыс, дөрт-беш, чааскаан, **ижилээн**, ийилээн, үжелээн, дөртөлээн, бежелээн, алдалаан, чеделээн, **сезелээн**, тозалаан, оналаан, иелдирзи, ижелдирзи, үжелдирзи, **дөртөлдирзи**, бежелдирзи, алдалдырзи, чеделдирзи, сезелдирзи, тозалдырзи, оналдырзи.

2. Тодараткан сөстөргө домак чогааткар.

63 Домак бүрүзүн кичээнгейлиг номчугар.

а. Аачам, эжем ийи инек кезинен он үш кулаш узун аргамчы эттээн. б. Авам лавшакты карыжап, сөөмпөп хемчиийш даараан. в. Чечен-оол тересин аразынга тоолайга эжик дөрү хире черге тааршыын. г. Шүүгүн дүвүндө бир пак хире шай калган. д. Дуңмам ийилээн хүн чечектер өг орну хире черде чаагай делгереп өскенин көрүп магададывыс. е. Карак, кулак ийиниң аразында дөрт илиг чай турар. ё. Аътты оъткарып салырда, дөртөн бир базым хире черге аргамчыыр.

1. Чүнү билип алганыгарны домакташкар.
2. Улусчу хемчээ аттарын доктаадып алгар.
3. Сөс бүрүзүңгө домак чогаадып бижигер.

беш кулаш

өг орну хире

он базым

үш пак

бир илиг

карыжаар

4. Чогааткан домаагарны адаштарыгарга номчуп бергер.

64 Сөзүглелди улаштыр кичээнгейлиг номчугар.

МАЖААЛАЙ БОЛСА БОЙДУСТУҢ ЭКОСИСТЕМНИҢ БИР ЧУГУЛ КЕЗЭЭ

(Үш дугаар кезээ)

Мажаалайның саны эвээжээринге нөлөөлөп турар чүүлдер болса малдың саны өзүп көвүдөп одар белчээр бичиилеп турары, уурхайның көвүдээни болгаш алдынны хоойлу чокка казып турар улус болур.

Олар дүнелерде хара хеп кедип, мотоциклдиг чоруп алдын казып турар. Олар мажаалайның амыдыралынга дорт нөлөөлөвөс **болса-даа**, кижини бүрүзү суг куду чоокшулаксаа кээр. Чамдык амытан 30-40 км чоруп сугга **келзе-даа** кижини турар болса, **дагын-на** суг дилээш 30-40 км аян чорук кылып чоруптар. Ынчаарга кижини мажаалайның амыдыралынга бичии эмес төвөк боп турары илээ тур.

Мажаалайның амыдыралы бергесимээр, бичии быжарсымаар кестүп **турза-даа** олар бойдустуң экосистеминиң бир кезээ болгаш олар узуткап читсе, делегей аажок улуг когаралга чедер.

1. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Мажаалай эвээжеп турарынга чүү нөлөөлөп турар?
- б. Оларның суг ижеринге чүү саад боп турар?
- в. Мажаалайны чүгө бойдустуң экосистемниң бир чугул кезээ дээн?
- г. Силерниң куртугарда эвээжеп турар амытаннар бар ба?
- д. Эвээжеп турар амытаннарны хамгаалаар ужун чүнү кылыр болса эки?

2. Бижип кылгар.

- а. Сөзүглелде артынчыларны тыпкаш, артынчылар бар домактарны аайткар.
- б. Тодараткан сөстөрниң дазыл, кожумаан демдеглегер.
- в. Сөзүглелден дарыйгы схемага таарыыр сөстөрнөн тыпкаш.

а. б. в.

3. “Суг” деп сөстүң төрөл сөстөрүн чогааткар.

4. Сөстөргө домак чогаадып бижигер.

одар, уургай, амытаннар, бойдустуң экосистемни

5. Тывызыкты тыпкаш, доктаадып алгар.

а. Хүр хүр ыыттыг, Хүрең бора ол чүүл?	б. Өө чок чараш боттуг, Өөнгө кирзе үнбес уйгужу. Ол чүүл?

6. Аңнарны эвээжеп турар, эвээжевээн деп ылгап бижигер. Аңнар аттары:

адыг, черлик кагай, дилги, ирвис, бөр, аргар, хүлбүс, шөөвер, сыын, чыдыг кырза, те чуңма, мажаалай, шоокар аът, чээрен, дырбактыг

Эвээжеп турар аңнар	Эвээжевээн аңнар

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1 Сөстөрни утка аайы-биле бөлүктөгөр.

Адыг, делдиген, шиви, пөш, эзир, тоолай, бөр, хадың, дилги, кас, өдүрек, тал, сааскан, аргар, тас, дуюраа, хамнаарак, чыдыг кырза, заан, терек.

Аңнар: ..... Куштар: ..... Үяштар: .....

2 Чиге холбагар.

Бора-оол	кымнар?
Бора-кушкаш	чүлөр?
Бора тоолайлар	чүү?
Бора-оолдар	кым?

3 Башкы, оолдар дээн сөстөрни падежке өскерткер.

4 Демдек аттарынга удурланышкак уткалыг сөстөрнен тыпкар.

чалгыы, дүрген, багай

5 Тывызыктың сөстөрин чиге тургускар. Демдек аттарының адаан шыйгар.

а. амданныг, ышкаш, чигир, чинчи, кызылгыр, ышкаш

б. ак, ашак, олур, аргада, баштыг.

в. болбас, артап, өрген, алдын, болбас, дээп, өрген, демир.

6 Саннарны сөстен бижигер.

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

7 Сөстөрнийң дазыл, кожумаан демдеглегер.

а. сөөскеннерде   б. тудугжуларның   в. саанчының

8 Кушкаш деп сөстү ажыглап, айтырыгга харыылап бижигер. Даглар деп сөстү ажыглап, айтырыглар чогаадып бижигер.

а. Чүү бар?	б. ....?
.....	Даглар бар.
Чүнүң уязы?	.....?
.....	Дагларның бажы.
Чүге бээр?	.....?
.....	Дагда хойлар чыдыр.
Чүнү көрдүң?	.....?
.....	Дагны хар баскан.
Чүде уя бар?	.....?
.....	Дагда көвей аңнар турар.
Чүүнен алдың?	.....?
.....	Бо дагнан дүжер орук.
Чүү куду ушту?	.....?
.....	Хой даг куду үне барган.

9 Көвей сек орнунга таарыыр сан аттарын бижигер.

Өөреникчилерге номнарны ..... берген. Аачазы, ээжизи ..... дыштанып чорупкан. Өлчеймааның ..... чаштыг дуңмазы күзүн ..... ангиге өөренип кирер. Номугарның ..... арнын ажыткар. Чарышка ..... келген аът бисти.

Ажыглаар сөстөр: алды, иелдирзи, он үш дугаар, бир-бирлеп, бешке, бир дугаар.

10 Чүдүүр, ыдыктаар деп сөстөрнийң мурнунда сөстөр куду кандыг айтырыг каап болур? Айтырыг каап, кожумактарын чиге холбап бижигер.

хүн...		аът...	
дээдис...		хой...	
ай...		серге...	
чер...	чүдүүр	сарлык...	ыдыктаар
оваа...		буга...	
суг...		ок...	
сүт...		хараача...	

11 Чиге эмес бижиин сөстөрлиг одуругну тыпкар.

а. мөөгүлөр, бодаганнар, мыстар, хөлдер.
 б. йөрээлтиң, домака, тонарга, чажылта.
 в. дөртөнниг, ийилиг, чүстүг, бештиг.
 г. дыттар, үссүг, шүлүкке, өгге.

ЧАС.
ДОМАК

Айтырыгларга харыылагар.

- а. Час келген деп чүүнен билип алыр бис?
- б. Частың айларының ончагайларын аайткар.
- в. Чазын чүге ыяш тарыыр?
- г. Часкы үеге дуралыг сен бе? Чүге?

Домактарны кичээнгейлиг номчууш, таарыыр харыыны соңугар.

- а. Чазын мал төлдөп баштаар. Шын / Меге
- б. Чазын аң амытан үнгүрүнге ижээп баштаар. Шын / Меге
- в. Чазын чылыг ораннан сугнуң куштары келир. Шын / Меге
- г. Чазын ногааны чыып эгелээр. Шын / Меге
- д. Чазын оът сиген шымырайып көктээр. Шын / Меге
- е. Чазын чер саргаяр. Шын / Меге
- ё. Чазын хек эдип баштаар. Шын / Меге
- ж. Чазын аалдар ээжигейлээр. Шын / Меге

Бодугарны хынагар.

1. Часкы айлар.
  - а. 1, 2, 3   б. 2, 3, 4   в. 3, 4, 5
2. Чазын хүн ..... , дүн ..... .
  - а. узап, кыскалаар   б. кыскалап, узаар   в. узап, база узаар
3. Чазын ыяш ..... , чечек ..... бис.
  - а. кезип, өскүрер   б. тарып, чыыр   в. тарып, өскүрер
4. Аалдар чазын ..... куду көжер.
  - а. күзээ   б. чайлаа   в. чазаа
5. Частың башкы айында ..... эгелээр.
  - а. хар чаап   б. баг адып   в. дош дооп
6. Айтырыгга харыылап, сөс каттыжыышкыны чогааткар.

Кандыг час?

.....
 .....
 .....
 .....
 .....

МЕДЭЭ, АЙТЫРЫГ, КЫЙГЫРЫГ ДОМАКТАРЫ

1 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар. Айтырыгларга харыылагар.

Күн бистен кай хире улуг?

Күн улуг ба? Делегей улуг ба?

Күн бистен кай хире ыраакта турар?

Күн делегейнен улуг. Ооң диаметри 1,4 сая километр. Бир эмес делегейни күннүң кырынга каап болур болса, күн 1,3 сая делегейни сыырып шыдаар хире хемчээлдиг. Күннү сагсан бөмбүк деп бодаар болса, ооң кыдыынга делегей ак быдаа кептиг-ле көстүүр.

Күн делегейнен 150 сая километр ыраакта турар. Бо болса улуг ыраак боп турары ол. Бир эмес күн куду чадаг кылаштаар болса, 3500 чылдың артынан чедип шыдаар.

Бодугарның чурттап турар делегейгерни камнап, хамгаалагар!

1. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Сөзүглел чүнүң дугайында?
- б. Сөзүглелде каш домак бар?
- в. Оларны домак деп канчап билип алдыгар?
- г. Домактарны кандыг үжүктен эгелеп бижиин?

2. Домактарның соонда кагган демдектерни адап билир силер бе? Демдектерниң аттарын база оларны моол дылда чүү деп адаарын доктаадып алгар.

. улуг сек
? айтырыг демдээ
! кыйгырыг демдээ

. цэг
? асуултын тэмдэг
! анхаарлын тэмдэг

3. Сөзүглелдиң сөстөрүн ажыглап, схемаларга таарыыр сөс каттыжышкыннарын чогаадып бижигер.

демдек ады + чүве ады

чүве ады + демдек ады

Үлегери: улуг бөмбүк, бөмбүк улуг.

2 Домактарны номчугар. Каш домак барын тыпкаш, домактарның соонга чогуур демдектерни каггар. Домакты улуг үжүктен эгелеп бижиирин утпагар!

Час дүшкеш, изиг ораннан куштар келген мал төлдөп эгелээн малчыннарның шөлээн чок үези баштаан аң-араатан ижээнинен үнген часкы үе чылыг чаагай болур частың соонда чай келир.

1. Айтырыгларга харыылагар. Шын харыыны бижип алгар.

- а. Каш дугаар айларны частың айлары дээр?
- б. Чазын күн узун болур ба? Дүн узун болур ба?
- в. Чазын чүге оът сиген, чечек, үнүш сергеп, өң кирер?
- г. Овааны чылдың кай үезинде дагыыр? Чүге?

2. Час дугайында кыска чогаадыг бижигер.

Доостуун утканы илередип турар чаңгыс сөстү азы утказы аразында хамааржып турар бөлүк сөстөрни домак дээр.

1. Чүвени медээлеп турар домакты медээ домаа дээр. Медээ домааның соонга улуг сек каар (.): *Чинчи чуруп тур.*
2. Чүвени айтырып турар домакты айтырыг домаа дээр. Айтырыг домааның соонга айтырыг демдээ каар (?): *Чинчи чуруп тур ба?*
3. Кыйгырып дужаар азы күзээр уткалыг домакты кыйгырыг домаа дээр. Кыйгырыг домааның соонга кыйгырыг демдээ каар (!): *Чинчи кептиг чуругар!*

3 Домактарны четкилдеп бижигер.

Тыва чон буруннан бээр ..... азырап келген. Чоннуң кол байлаа мал болур. Бистиң черде көвей чүзүн мал бар. Изиг хову чурттуг ....., соок оран чурттуг ....., меңгилиг даглар малы ....., хой, өшкү, инек, чылгы төөзү бар.

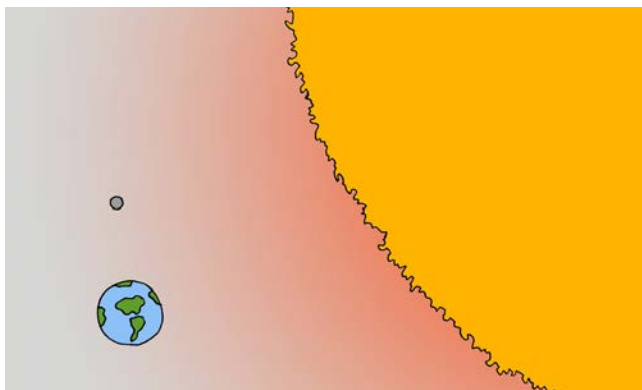
Ажыглаар сөстөр: төвө, иви, мал, сарлык.

4 Домактарның соонга бижик демдектерин кагар.

1. Бис чылдың чазын ыяш олуртуп турар бис
2. Ыяшты чүге чазын олуртуур
3. Кажаагарга ыяштан олуртуп тургар
4. Өөвүске, ангивиске чечектен тарып тураакай

5 Кичээнгейлиг номчугар. Каш домак барын тыпкаш, бижик демдээн каггар.

Күн, ай ийиниң хемчээзи дөөй
көстүүр күн айнан барык-ла 100
сая дагын улуг ындыг бодунда
күн чүгө ай кептиг көстүүр
ужуру күн айнан оран чок
ыраакта турар

6 Домактарны номчугар. Оларны айтырыг домаа кылдыр өскерттип бижигер.

1. Мен хүннүң онаалгам кылыр мен.
2. Онаалгада билбээм чүвемни башкымнан, адаштарымнан сураар мен.
3. Номнуң саңынга барып, номнар номчуп тураакай.
4. Номну дүрген номчуп өөрениикей.

Үлөгери: Номну дүрген номчуп өөренип турар силер бе?

7 Домактарны медээ, айтырыг, кыйгырыг домаанга өскерттип бижигер.

Медээ домаа	Айтырыг домаа	Кыйгырыг домаа
Чадыраа ойнаар бис.	.....	.....
.....	.....	Үргүлчү ном номчуукай!

8 Домактарны кичээнгейлиг номчугар. Домактарнан чүнү билип алдыгар?

1. Сенде номнар бар ба?
2. Сенде кандыг номнар бар?
3. Сээң номнарың кайда турар?
4. Сен кажан номчуур сен?
5. Чүгө номчуур сен?
6. Ол кымның ному?

Айтырыг домактарыңга ба, бе деп артынчыларны ажыглаар. Айтырыг домаанга кандыг, кайда, кажан, чүгө дээн айтырыг сөстери турда, ба, бе артынчыларны ажыглавас.

9 Көвей сек орнунга таарыыр айтырыг сөстөрүн болгаш айтырыг артынчыларын кирип, дүжүрүп бижигер.

1. Башкы ..... кичээл өөредиир?
2. Оолдар эки өөренип турар .....?

3. Ангигерде ..... эң эки өөренип турар?
4. Бо чылын сен ..... шүлүк шээжиледин?
5. Өөгөрдө ном номчуп турар кижиге бар .....?

10 Чуруктарны кичээнгейлиг көргөргө.

1. Кежик, Чечен-оол ийи чүнү бодаанын даап бодагар.

Ажыглаар сөстөр:

кичээл соонда, ойнаар, чемнениир, бууза чиир, удуур, зурагт көөр, компьютер ойнаар, оолдарнан кады ойнаар, кудумчу кезиир, чигир чиир, чалгыыраар.

Ажыглаар сөстөр:

кичээл соонда, соңку аштаар, ажылдаар, өг ажылы кылыр, дузалаар, онаалга кылыр, дуңмазынга дузалаар, шимчээр, дасгал кылыр, чалгыыравас.

2. Чуруктарны ажыглап, харылзаалыг чугаа чогааткар. Чугаагарга үстүндө бижин сөстөрнү ажыглагар. База айтырыг артынчыларын (ба? бе?) болгаш айтырыг сөстөрүн (кандыг? кайда? кажан? чүгө? кым? канчап?) ажыглагар.
3. Чогааткан харылзаалыг чугаагарны кыдыраажыгарга шеверлик бижигер.
4. Бижин харылзаалыг чугаагарны ийи ийилеп номчугар.

Харылзаалыг чугааның үлегери:

А: Кежик кичээлин бодап олур ба?

Б: Ол кичээл соонда ажыл кылыр дугайында бодап олур.

А: Ол кандыг ажыл кылыр?

Б: Кежик өг ажылынга дузалаар.

А: Ол дуңмазынга дузалаар ба?

Б: Кежик бөгүн соңку аштаар база дуңмазынга дузалаар.

5. Харылзаалыг чугаагарга медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарының кайзын ажыгладыгар?

11 Ийи ийилеп номчугар.

- Бир деп чүүл?
- Бир көргөн чүвезин уттуур ба.
- Ийи деп чүүл?
- Ийи холдап тутканын салыр ба.
- Үш деп чүүл?
- Үш даманын киженнеткен аът үш артты ажып шыдаар ба.
- Дөрт деп чүүл?
- Инектиң дөрт эмиин саарга, сүт үнбес бе.
- Беш деп чүүл?
- Беш чүзүн малдыг кижин хара шай ижер бе.
- Алды деп чүүл?
- Алды ханалыг өгнү тип каарга, арат чон чыылбас ба.
- Чеди деп чүүл?
- Чеди дагын хемчип тургаш, кеспес бе.
- Сес деп чүүл?
- Сес өң чечек чернен база үнбес бе.
- Тос деп чүүл?
- Тос оолдуг кижин тодуг-догаа чорбас ба.
- Он деп чүүл?
- Он кыстыг кижин орук самдар чоруур ба.

1. Арагарда солчуп, ийи ийилеп номчугар.
2. Харыыларны айтырыг домаа кылдыр өскөртүп айткар.

*Үлөгери: Бир көргөн чүвезин уттуур ба. Бир көргөн чүвезин чүгө уттуур?
Кым бир көргөн чүвезин уттуур?*

12 Айтырыг дузазы-биле домакты делгеренгей кылдыр чогаадып бижигер.

Үлөгери:

Чечектер үнгөн.

- *Кайда чечектер үнгөн?*
- *Дагда чечектер үнгөн.*
- *Дагда чүү көвей үнгөн?*
- *Дагда чечектер көвей үнгөн.*
- *Дагда кандыг чечектер көвей үнгөн?*
- *Дагда ак, кызыл чечектер көвей үнгөн.*

Шүлүк бижидим.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

13 Шүлүктү номчугар.

Одурлуп дүшкөн **Остуум**
 Ойнап өскөн черим.
 Оялык, чигелик черлеринге
 Хурааным кадарып өскөн мен.
 Үстүп дүшкөн **Үш-Хадырым**
 Үш сүрлүг эзимниг.
 Үскөн бораан чаарда,
 Ыжыктап кадарып өскөн мен.

ОСТУГ

Эмирлип дүшкөн **Эриг-Аргам**
 Ээрем терең суглуг.
 Эрик аргамның кырынга
 Эмдиим өөредип чоруун мен.
 Каттыжып каккан **Хара-Суум**
 Кажаннан бээр күзээн черивис.
 Кат, дожулааны чыып,
 Каткыршып ойнап өскөн черивис.

Шуңгуур-Иргид Жамбаа уруу Оюун

1. Шүлүктө чүнү ончагайлап көргүскөн?
2. Шүлүктү аянныг номчуп өөрөнгөр.
3. Шүлүктө чүве аттарын, демдек аттарын, сан аттарын адагар.
4. Тодараткан сөстөрни чүге улуг үжүктөн бижиин? Ол сөстөрниңшын бижилгезин доктаадып алгар.
5. Остуг деп сөстү падежке өскерткер.
6. Дарыйгы сөстөр чүнү көргүзүп турар? Харыыларнан соңугар.

Сөстөр: ойнап өскөн, кадарып өскөн, өөредип чоруун.

а. чүвелерни көргүзүп турар

б. чүвелерниң санын көргүзүп турар

в. кандыг? деп айтырыгга харыылаар

г. кылдыныгны көргүзүп турар

7. Чазаг дугайында арагарда хоочулашкаш, кыска шүлүктөн чогаадып бижигер. Бижиин шүлүктеригерни бир бирнен номчугар. Адажыгарны кичээнгейлиг дыңнааш, шүлүктү сайзырадып бижиир саналдан аайткар.

.....

.....

.....

.....

8. “Сөс шуру”-н ойнагар. Чуртугарда черлер аттарын адагар. Кезектерге үлээжип алгар.

Оруктуг

Чола-Саң

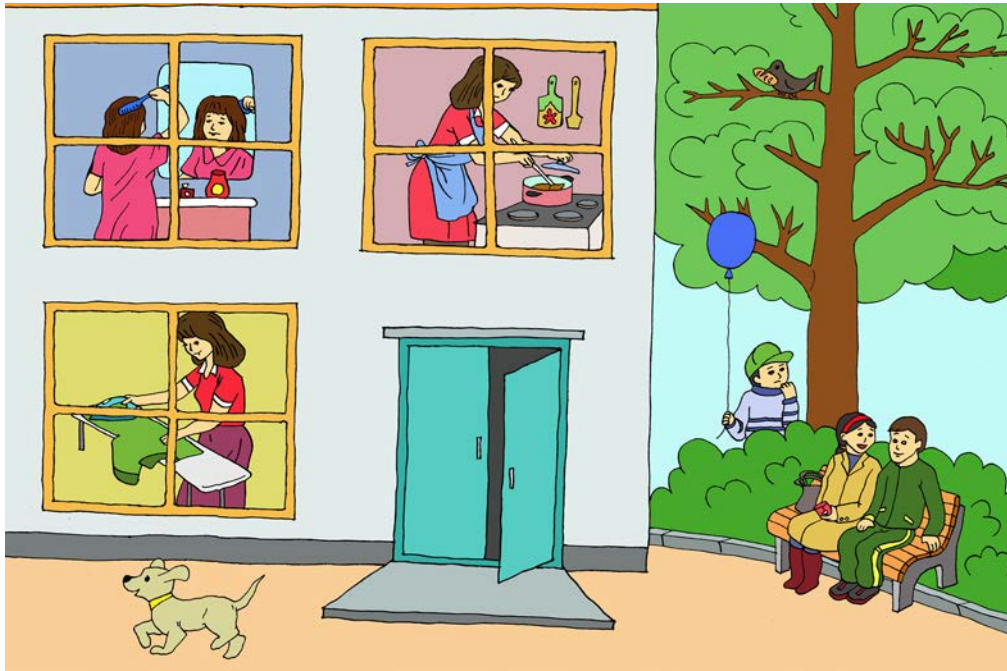
.....

- 14** Сөстөрниң оруннарын чиге тып, домак кылдыр бижигер.

1. изиг, куштар, Чазын, келир, ээп, ораннан.
2. эрип, Күн, оът-сиген, хар, чылып, үнер.
3. Аалдар, эгелээр, дырап, өшкүзүн.
4. оолдар, үе, Чазын, тодар, ууракка.
5. Чаа, хураан, оолдаан, чараш, анайлар, болур.

КЫЛЫГ СӨЗҮ

15 Чурукту кичээнгейлиг көргөр. Ында кижилер болгаш амытаннар чүнү кылып турардыр?

1. Чурукта чүвелерни көргүскен болгаш оларның кылдыныын илереткен сөстөрни адагар.

Үлегери: а. каът бажың, оолдар, уруглар, ширээ, ...

б. быжыраар, дыраар, индүүдээр, агаарлаар, ...

2. Сөстөрни ажыглап, домак чогаадып айткар.

3. Айткан домагарны шеверлик бижигер.

Үлегери: Чинчи хевин индүүдеп тур. Кежиктиң энези, эжези агаарлап олур.

Кижилер болгаш чүвелерниң кылдыныын, шимчээшкинин көргүзөр сөстөрни кылыг сөзү дээр. Кылыг сөзү канчанган? канчап тур? канчаар? деп айтырыгларга харыылаар.

16 Бижиин домагарнан сөс каттыжыышкыннарын чогаадып бижигер. Оларга таарыыр айтырыглардан бижигер. Үстүндө чурукту ажыглагар.

Үлегери: хеп индүүдээн – хепти канчанган?

чем кылып тур – чемни канчап тур?

эжей, эней агаарлаар – эжей, эней канчаар?

- 17 Чурукту ажыглап, айтырыг домаа чогааткар. Харыылап бижигер.

Үлөгери: Чинчи хептерин канчанган? Чинчи хептерин индүүдээн. Индүүдээн хептерин канчаар? Индүүдээн хептерин азар. Кежик канчап тур? Кежик агаарлап тур.

- 18 Төрөл сөстөрни тыпкар.

суг	баш	ажылсак	дузалаар	дустуг
ажылдаар	сугсуг	дус	баштаар	дуза
дузалыг	дузаар	суглаар	ажыл	баштыг

1. Көзенеке сөс бүрүзүнге айтырыг каггар.

Үлөгери: дуза – чүү? дузалыг – кандыг? дузалаар – канчаар?

2. Көзенеке сөс бүрүзүнге сөс каттыжыышкыны чогаадып айткар.

Үлөгери: ажыктыг дус, дустуг чем, алгыны дузаар

3. Сөс каттыжыышкыннан домак чогаадып бижигер.

Үлөгери: Эң ажыктыг кызыл дусту ажыглагар.

Ажыг дустуг чем кадыкка багай. Алгыны дузааш, чымчадыр эттээр.

4. Көзенеке сөстөрни ажыглап, домактарны четкилдеп бижигер.

а. Башкылар ..... шаа дооступ, өглери куду чангылаан. б. Кижиниң мага-бодунуң 75 хуузун ..... ээлеп турар. в. Даайым кодуда шериг черинде ..... турар. г. Кичээл соонда, ... оолдар ангизин кылайты чуун. д. Амралтада мал төлдээринге ..... бис.

ДОМАКТЫҢ КЕЖИГҮННЕРИ

- 19 Айтырыгларга харыылагар.

а. Кымнар чангылаан?

б. Чүү ээлеп турар?

в. Кым ажылдап турар?

г. Кымнар чуун?

д. Башкылар канчанган?

е. Суг канчап турар?

ё. Даайым канчап турар?

ж. Канчаар бис?

Домакта кым? кымнар? чүү? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаар сөстү кол сөс дээр. Домакта канчап тур? канчанган? канчаар? кандыгыл? канчалзын? деп айтырыгларга харыылаар сөстү сөглөкчи дээр. Кол сөстүң адаан чаңгыс шыйыгнан, сөглөкчиниң адаан ийи шыйыгнан шыйып демдеглээр. Сөглөкчи домактың соонга турар.

20 Домактарны дүжүрүп бижигер. Айтырыгларнан каап тургаш, кол сөс, сөглөкчизин тыпкар. Кол сөстүң адаанан чаңгыс, сөглөкчиниң адаанан ийи шыйыгнан демдеглегер.

а. Адыг кыжын ижээнинге удуп кыштаар. б. Тывалар кымчызын сөөскөннен кылыр. в. Сарлыктың сүдүн иштивис. г. Эрвээнчик дузаанга ымыраа, сээк, курт, кымыскаяк тудуп чиир.

21 Шүлүктү номчугар.

АВАМ

Авам
Ала алчыырлыг,
Ногаан тоннуг,
Авамны мен
Ала алчыыры-биле,
Ногаан тону-биле,
Чуруп кагдым.
Будуп кагдым.

Авам
Хуун долу сугну
Худуктан алыр.
Авамны мен
Худуктан алган
Хуун долу суу-биле,
Чуруп кагдым.
Будуп кагдым.

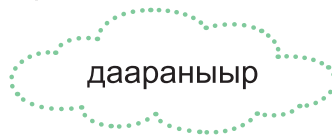
Авам
Эвилең ээлдек,
Меңгээ ынак.
Авамның
Эвилең ээлдек
чаңныын,
Меңгээ ынаан,
Канчап чуруур мен.
Аайтып бергернен.

Ж.Дашдондог

1. Шүлүкте каш кезек бар? Кезек бүрүзүндө илереткен утканы аайткар.

- а. Авазының аажы-чаңын, кылыр ижин көргүскөн.
- б. Авазының аажы-чаңын көргүскөн.
- в. Авазынга ынаан көргүскөн

2. Аваларның кылыр ижин аайткар. Домакташкаш, немеп бижигер.

3. Аваларның аажы-чаңнарын адагар. Домакташкаш немеп бижигер.

4. Сөстөргө көвейниң сан кожумаан немеп бижигер.

тон, ава, алчыыр, худук, хуун.

5. Алчыыр деп сөстү падежке өскерттип бижигер.

6. Будук деп сөстүң төрөл сөстөрүн аайткар.

7. Айтырыгларның харыызын чиге холбагар.

1. канчанган?	а. чуруп тур	1. канчап тур?	а. аайтыыр
2. канчаар?	б. чуруун	2. канчанган?	б. аайтып тур
3. канчап тур?	в. чуруур	3. канчаар?	в. аайткан

8. Айтырыгларга харыылап, арагарда домакташкар.

- Авагарны кажан өөрткен силер?
- Авагарны канчап өөрттүгөр? Чүге авагарны өөрттүгөр?
- Авагарга ынаагарны канчап илередиир силер?

9. Сөс каттыжыышкыннарын ажыглап, домак чогаадып бижигер. Домактың кол сөс, сөглөкчизин тыпкаш, демдеглегер.

ажындырбас мен, кылбас бис, барбас бис, ойнавас мен, үнбес мен.

Үлегери: Авамның аайткан сөзүнөн үнбес мен.

Кылыг сөстери болбас кылдыныгларны база илередиир: *барба, дөгбе, бербе, тутпа, халыва, паспа, чашпа, теппе, ...*

22 Сөстери канчанба? деп айтырыгга харыылаттынар кылдыр өскертип бижигер. олур, бар, тур, иш, даара, тып, чуг, эдер, көр, сүр, саг, кес, бижи, чуру, кир, сун.

Үлегери: кес – кеспе, саг – сагба.

Кай сөстерге ийи үжүктү дакпырлап бижиир-дир? Дүрүмүн аайткар.

23 Чуруктарны кичээнгейлиг көргер.

1. Айтырыгларга харыылагар.

- Кыдыраашты канчап каан?
- Номнуң арыннарын канчап каан?
- Оол чүнү кылып тур?

2. Чуруктарны ажыглап, болбас кылдыныгны илереткен домак чогаадып бижигер.

*Ажыглаар сөстөр, оларның кожумактары:
шоокарла (-вас, -вас мен, -вагар, -ваакай),
ор (-багар, -бас бис, -бас мен, -баакай),
хуула (-ва, -вагар, -вас бис, -вас мен, ваакай).*

3. Чуруктарны ажыглап, кыйгырыг домаа чогаадып бижигер.

*Үлгери: Номнарывысты орбаакай!
Ангивиске хок чашпаакай!
Бир-бирээвистен хуулаваакай!*

24 Чечен сөстөрни номчугар. Кол утказын тодараткар.

Кидистиң сарыы болбас сен,
Кижиниң адаа болбас сен.

Темирниң экизи дадарбас,
Төрелдиң экизи уттундурбас.

1. Болбас кылдыныгны илередир кылыг сөстөрин аайткар.
2. Болбас кылдыныгны илереткен кылыг сөстөрлиг чечен сөстөрнен немеп адагар.

25 Тывызыкларны номчугар. Оларның харыызын тыпкар.

Уран ишчи маадыр
Улуг өглүг маадыр
Ушпас, турбас маадыр
Ужазында чүстүг маадыр. (...)

Ырлаары кончуг – уяңгылыг,
Ынчалза-даа төлүн билбес. (...)

26 Айтырыгларны номчугар. Арагарда домакташкаш, харыылагар. Чүгө? дээн айтырыгның харыызын бижигер.

1. Мал оолдаар үеде чүүнен ойнап болбас? Чүгө?
2. Чүнү эжик куду көзүлдүр саарып болбас? Чүгө?
3. Улуг улус удур сөс аайтпас? Чүгө?

27 Шүлүктү номчугар.

Сүт сөстүг аваларым

Артыштыг саңын кааш,
Аактыг шайын хайындыргаш,
Чажылын чажып тургаш,
Чалбарып чоруур аваларым.

Сүт сөстүг аваларым.

Ыраак орук чоруурда,
Ыглап чыттап калыр,
Сыын бустаар шагда,
Сактып оглунга чалбарыыр.

Сүт сөстүг аваларым.

Кавайга илген кажыымны,
Баштай алыскан хылбыымны,
Чыдырхап кажан-даа ханбас,
Чаяаны мөңге аваларым.

Сүт сөстүг аваларым.

Делег Жамиш оглу Гэрэл

1. Шүлүкте чүнүң дугайында ончагайлап көргүскөн?
2. Кылыг сөзүнүң болбас кылдыныын илереткен сөстөрни аайткар.
3. Шүлүктен чаш, чыт деп сөстөрнүң төрөл сөстөрүн тып бижигер.

чаш

.....

.....

- 4 Шүлүктен чүве аттарын, демдек аттарын, кылыг сөстөрүн тып адагар.

Чүве ады	Демдек ады	Кылыг сөзү
сүт, аваларым, ...	сөстүг, артыштыг, ...	кааш, хайындырар, ...

5. Тыпкан кылыг сөстөрүн болбас кылдыныгны көргүзөр кылдыр өскерткер.

Үлегери: кааш – кагба.

6. Чурукка хамааржыыр кылыг сөстөрүн чогаадып бижигер.

Үлегери: сүт өргүүр, чалбарар, ...

7. Чурукта чүвелерни ажыглап, көзенекти долдургар.

Кандыг?	Канчаар?	Канчап тур?
... соо	холду ...	ава ...
... өг	өгнү ...	саңны ...
... чажыл	сүттү ...	сүттү ...

8. Чурукка ат бергер.

9. Кежик биле Чинчиниң чогааткан шүлүктерин номчугар.

Чагган хары бир чараш
Чажылы оон-даа чараш
Бөөтүк эдии база чараш
Буянныг авам эң чараш.

Чинчи

Чалбарыыры тыва ёзун
Чагып сургаары тыва ёзун
Шайын өргүүру тыва ёзун
Шегедээн кедери тыва ёзун.

Кежик

10. Чурукту ажыглап, дөрт одуруг шүлүктен чогаадып бижигер. Үстүндө сөстөрни ажыглагар. Шүлүктернен сагыш ап, дөөйлөштир чогаадып бижигер.

28 Домактарны номчугар. Домактарда тодараткан сөстөр кажан боп турар кылдыныгны көргүзүп тур? Домактарның кол сөс, сөглөкчизин айтырыг каап тыпкаш, аайткар.

Шаандагы улуг хүрээлерге чон **чалбарып турган**. Ам тывалар частың башкы айында оваазын дагып, **чалбарып турар**. Бо чайын улуг овааны дагып, **чалбарыыр бис**.

КЫЛЫГ СӨЗҮНҮҢ ҮЕЛЕРИ

Кылыг сөзү үелерге өскерлиир. Кылыг сөзү эрткен үе, амгы үе, келир үе дээн үш кол үелиг: *Коңга ыыттаан. Коңга ыыттап тур. Коңга ыыттаар.*

29 1. Домактарны номчугар. Домакта кылыг сөзүнүң үезин тодараткар.

а. Бора-кушкаштар чыжыр кайнып ыыттап турлар. б. Аңнар үңгүрүнөн үнүп эгелээр. в. Өөреникчилер сургуулда чыгып келген. г. Башкылар аразында хоочулажып тур. д. Удавас кичээл эгелээр.

2. Домактарны бжиш, кол сөс, сөглөкчизин айтырыг каап тыпкар. Адаан шыйгар.

30 Кылыг сөстөриниң үезин тодарадып, чиге холбагар. Сөстөргө домак чогааткар.

ырлаан
бижип олур
барган
чуруур
көрүп тур
бодаар
номчуун

эрткен үе
амгы үе
келир үе

домактажып олур
дыңнаан
сонуургаар бис
айтырып тур
өөрөндивис
өөренип тур бис
өөрениир силер

31 Тывызыктарны тыпкар. Тывызыктарда кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларның үезин тодараткар.

Ак кажаа иштинде кызыл
моол инек эдип тур (д..., д...)

Бодум бир чүгүрдүм,
Үне бир чүгүрдү (ө... б...)

32 Домактарны кымнар, кандыг үеде чугаалап турарын тодараткар. Оларның кайзы эрткен, амгы, келир үеде болган кылдыныгларны көргүзүп турар? Кай одуругда сөстөр чаңгыстың санын, кайзы көвейниң санын көргүзүп тур?

1. а. Бижип тур мен.	2. а. Бижип тур бис.
б. Бижип тур сен.	б. Бижип тур силер.
в. Бижип тур.	в. Бижип тур.
а. Бижип турган мен.	а. Бижип турган бис.
б. Бижип турган сен.	б. Бижип турган силер.
в. Бижип турган.	в. Бижип турганнар.
а. Бижиир мен.	а. Бижиир бис.
б. Бижиир сен.	б. Бижиир силер.
в. Бижиир.	в. Бижиир.

Ойнап тур мен деп домакты кылыг сөзүнүң үелеринге болгаш бис, силер, олар деп сөстөрнүң аайынан өскерттип бижигер.

33 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар. Кол утказын тодараткар.

АЖЫЛ КЫЛЫРДА АРГА ХЕРЕК

Арга иштинге ийи ыяшчы ыяш белеттеп турган. Бир ыяшчы эртен эртелеп тургаш, ажилга үнүп, хүндүс шай чемин ишпейн ажилдап, кежээ хүн баткан соңгаар чанар турган. Харын демги бирээзи эки удуп алгаш, дүшште шай чемин ижип, кежээ хараңгы болурнан мурун чанар турган.

Айның артынан ийи ыяшчы ажылын түңнээрде, соңгу ыяшчы башкы ыяшчынан мурнай барган. Башкы ыяшчы ажынып “Мен болап эрте туруп, ажилга үнүп, хараңгы болгужа доктаабайнан ажилдап турарда, чүге меннен мурнай барды” деп чаргылдашкан. Ынчаарда демги ыяшчы каткырымзап, “Силер аңгаа алаңсыбагар. Силер доктаабайнан ажилдап турарда, мен дыштанып, дыштаныыр үеде балдымны бизеп турган мен. Чидиг балдынан күш биче үндүрүп, улуг ажил кылып турган мен” деп аайыткан.

1. Домактарны утказының аайынан чиге дугаарлагар.
  - а. “Чидиг балдынан күш биче үндүрүп, улуг ажил кылып турган мен” деп аайыткан.
  - б. Айның артынан ийи ыяшчы ажылын түңнээрде, соңгу ыяшчы башкы ыяшчынан

мурнай барган.

в. Арга иштинге ийи ыяшчы ыяш белеттеп турган.

2. Айтырыгларга харыылагар. Чөп харыыны соңугар.

Ажыл түңнээрде соңгу ыяшчы чүге мурнаан?

а. Баштайгы ыяшчы чалгыы кижги.

б. Баштайгы ыяшчы ажылды бичии кылыр турган.

в. Соңгу ыяшчының ажылының чепсээ эки турган.

г. Соңгу ыяшчы дыштанбайнан ажылдаар турган.

3. Соңгу ыяшчының ажылының чепсээ чүү турган?

а. кирээ

б. чидиг балды

в. шай чемин эки ижери

г. эки дыштаныыры

4. Сөзүглелден кылыг сөстөрүниң үелерин тодараткар.

5. Сөзүглелден онаарының падежте сөстөрүни тып бижигер.

.....

6. “Олут чок” дээн сөстү тайылбырлагар.

.....

7. Көвей сек орнунга таарыыр сөстү чогаадып, домактарны четкилдеп бижигер.

Чедишкинниг эки ажылдаарда, ... херек. Чепсектиң күжүнөн эмес, ... ажылдаар.

8. Сөзүглелден сөстөрүни тып, көзенекте чогуур карактарга бижигер.

Чүве ады	Демдек ады	Сан ады	Кылыг сөзү

9. Кылыг сөстөрүниң үезин тодараткар. Оларның айтырыгларын бижигер.

мурнай барган, чаргылдашкан, бизеп турган мен, аайткан.

Эрткен кылдыныгны илередиир кылыг сөстөрүни канчанган? чүнү кылган? канчалды? чүнү кылды? деп айтырыгларга харыылаар болгаш оларны кылыг сөзүнүң эрткен үези дээр.

34 Шүлүктү номчугар. Тодараткан кылыг сөстөрүнің үезин аайткар.

МЕН БИЧИИ

Авайымның эмиин ээп өскөн мен бичии.

Аачам аътка мундуруп өскүргөн мен бичии.

Артыш каан саңга тейлээн мен бичии.

Арат чоннуң иштинге чорган мен бичии.

Делег Жамиш оглу Гэрэл

1. Тодараткан кылыг сөстөрүңге таарыыр айтырыгны тыпкар.

а. канчалды?   б. канчанган?   в. канчаар?   г. канчап тур?

2. Тодараткан кылыг сөстөрүн канчалды? деп айтырыгга харыылаар кылдыр өскерттип бижигер.

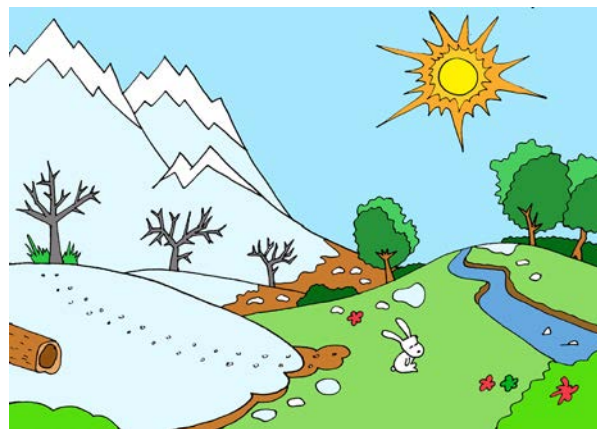
35 Чурукту кичээнгейлиг көргер.

1. Чурукта чүвөлөрүң аттарын бижигер.

*Үлөгери: даг, хар, ис,
күн, тоолай, дегген, ыяштар,
хек-даван, чечек, бураг, ...*

2. Сөстөрүңи дарыйгы айтырыгларга харыылаар кылдыр сөс каттыжыышкыны чогаадып бижигер.

*Үлөгери: канчанган? канчалды?
а. хар канчанган? – хар эриин
б. күн канчалды? – күн дегди
в. бураг канчалды? – бураг какты*

3. Сөс каттыжыышкынарны ажыглап, кылыг сөзүңүң эрткен үезинге домак чогаадып бижигер.

Үлөгери: а. Күн дегди. Хөмнөн бураг какты. Хар эриин.

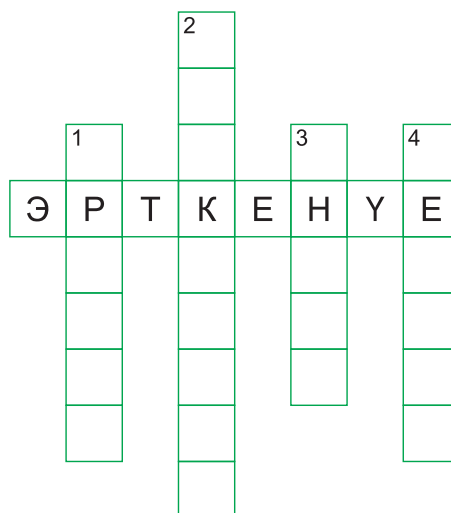
4. Чогааткан домагарны айтырыг каап, кылыг сөзүңүң амгы үезинге өскерттип бижигер.

*Үлөгери: а. Күн канчап тур? Күн дээп тур.
б. Хар канчап тур? Хар эрип тур.*

5. Домактарның кол сөс, сөглөкчизин шыйгар.

36 “Сөс чинчи”-зин тыпкар.

1. Домакта көвей сектиң орнунга бижиир сөс. “Олар дүүн “Мен тыва мен” деп ырны ... .
2. Ыглаар деп сөстүң удурланышкак уткалыг сөзүн канчанган? деп айтырыгга харыылаар кылдыр өскерткен түрү.
3. Кирер деп сөстүң удурланышкак уткалыг сөзүн канчанган? деп айтырыгга харыылаар кылдыр өскерткен түрү.
4. Баар деп сөстүң удурланышкак уткалыг сөзүн канчанган? деп айтырыгга харыылаар кылдыр өскерткен түрү.

37 Айтырыгларга харыылап, домактың сөглекчизин делгередиб бижигер.

1. Кушкаш канчап тур?	4. Адажың канчап турар?
2. Өөреникчилер чүнү кылып тур?	5. Инек канчап тур?
3. Эней чүнү кылып турар?	6. Үскен канчап турар?

Чугаа боп турар үениң кылдыныын илередиир канчап тур? чүнү кылып тур? канчап турар? деп айтырыгларга харыылаар кылыг сөзүнүң үезин амгы үе дээр.

38 Чурук чуру, сан бода деп сөс каттыжыышкыннарын ажыглап, айтырыгларга харыылаар кылдыр домак чогаадып аайткар.

Канчап олур мен? ...	Канчап олур бис? ...
Канчап олур сен? ...	Канчап олур силер? ...
Канчап олур? ...	Канчап олур? ...

39 Домактарның кол сөс, сөглекчизин тыпкар. Кылыг сөзү кандыг үеде турарын аайткар.

1. Бистиң ангиниң өөреникчилери чаршып ном номчуп турар бис.
2. Бистер үш дугаар ангиде өөренип турар бис.
3. Бистии чылдың чазын кажаавыска ыяш тарып турар бис.
4. Олар частан эгелеп, сургуул кыдыынга чечектер тарып турар.

40 Чурукту кичээнгейлиг көргер. Чуруктарны ажыглап, кылыг сөзүнүң амгы үезинге домак чогааткар.

Ажыглаар сөстөр: шеверлеп тур, шүүрдеп турар, кыдыында олур,

көрүп тур, салгыннап тур, өөндө тур,
ширбиш тудуп тур.

.....

.....

.....

.....

.....

41 Чогааткан домагарны эрткен үеге өскертип айткар. Домактарга айтырыглар бижигер.

*Үлөгери: а. Чинчи чүнү кылып тур? Мыс канчап тур? Салгын канчап тур?
б. Чинчи чүнү кылды? Мыс канчанган? Көжеге канчалды?*

42 Домакта көвей сек орнунга утказы таарыыр сөстөрни кирип четкилдеп бижигер. Эртен ангивисти аштап, ... бис. Келир чедиде башкывыс ажык кичээл ..... . Ол кичээлге ада-иелер ..... . Өске башкылар база ..... . Мээң адажым бо кичээл үезинде турбас, ол аймакка маргылдаага ..... .

1. Домактарда кылыг сөстери кай үеде болур кылдыныгны көргүзүп тур?
2. Олар кандыг айтырыгларга харыылаар?

Чугаа соонда болур кылдыныгны көргүзөр канчаар? чүнү кылыр? дээн айтырыгларга харыылаар кылыг сөзүнүң үезин келир үе дээр.

43 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Чииктегжи деп мал чииктээр кижини **айтыыр**. Мал чииктээрде, эң баштай челе, көнөнің бажын **шеверлээр**. Унуун ширдекти чаткаш, өг саны шай, чеминің дээжизин **эккээп каар**. Көнөнің бажынга улуг саңны каап:

“Айның, хүннүң экизинде
Адыл-малды чииктеп чыдыр бис
Азырагар, авырагар,
Малывысты түмен чедиргер” деп **чалбарыыр**.

Чииктегжини олуртуп алгаш, кежегезинге кежегези чок болза хөрээнге ак чалама баглааш,

“Чииктээн малыгар чиик болсун,
 Чииктегжиниң холу ак болсун,
 Чииктээн малы түмөн болсун” деп **йөрээр**. Унуун малды **чииктеп эгелээр**. Хоюг оолдар анай, хураанны **дажып бээр** деп Хоют сөөктүг Дамба оглу Баяр хоочулаан.

1. Айтырыгга харыылагар.

- а. Мал чииктээрде, эң баштай чүнү кылыр?
- б. Анай, хураанны кым чииктээр?
- в. Малды кажан чииктээр?
- г. Хоюг оолдар чүнү кылыр?

2. Тодараткан кылыг сестери кандыг үени көргүзүп тур? Айтырыгнан каап тодараткар.

3. Сөзүглелден сестерни тып, көзенекте чогуур карактарга бижигер.

Чүве ады	Демдек ады	Сан ады	Кылыг сөзү

4. Домактың кол сөс, сөглөкчизин тып адаанан шыйгар.

Хоюг оолдар хураанны дажып бээр.

44 Чиге холбагар.

Эрткен үе
 Амгы үе
 Келир үе

канчап тур?
 канчаар?
 канчанган?

Дүүн
 Бөгүн
 Эртен

канчалды?
 чүнү кылыр?
 чүнү кылып тур?

Эрткен үе
 Амгы үе
 Келир үе

ырлап тур
 быжырган
 киржиир

Дүүн
 Бөгүн
 Эртен

ойнаар ба?
 чуруп тур ба?
 көргөн бе?

45 1. Чуруктарны ажыглап, домак чогаадып бижигер.

*Үлегери: Дүүн адажым ийилээн балыктадывыс. Адажым он балык тутту.
 Бис дүүн эки агаарлап алдывыс.*

2. Харылзаалыг чугаа чогаадып, арагарда домакташкар. Чуруктарны ажыглагар.

Үлегери: Чирвеш, Чечен ийиниң чугаазы

Чирвеш: - Эртең 9 айның бири. Өөрүп тур сен бе?

Чечен: - Берги өөрүп тур мөн. Адаштарга харгыжар дээш четтикпейн манап тур мен.

Чирвеш: - Кандыг хеп кедер сен?

Чечен: - Садып алган чаа хевим кедер мен. Башкывыска чараш чечектен ап алаакай.

Чирвеш: Че, ынчалаакай.

- 46** Домактарның кол сөс, сөглекчизин тыпкар.
- Бөгүн Сырбык маргылдаага киржип тур.
  - Маргылдаа тос шагда сургуулдуң заалынга эгелээн.
  - Бөгүн оолдар ойнап тур.
  - Эртең уруглар ойнаар.
  - Бистиң башкывыс база кээп көрүп олур.

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

- 1** Домактарның кол сөс, сөглекчизин шыйгар. Сөглекчиниң соонга айтырыын бижигер.
- Чинчи өөнге чечектер тарыын.
  - Куштар чазын чылыг ораннан келир.
  - Өөреникчилер дошка ойнаар.
  - Бо чылын сиген эки өскөн.
  - Коңга ыыттап тур.
- 2** Сөстөрни айтырыгларга чиге холбагар.
башкылар	чүлөр?
ойнап тур	кым?
авам	чүү?
ырлаан	кымнар?
тараа	канчап тур?
чечектер	канчанган?
- 3** Дарыйгы сөстөрниң үжүктерин кириштирип, сөс чогаадып бижигер.

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

кыдырааштар

кичээнгейлиг

ыр, ... кичээл, ...
 .....
 .....

4 Одурug бүрүзүндe утказы өскe бир сөстү тыпкаш, адаанан шыйгар.

1. а. уну, терме, кулак, туурга, хараача, багана.
 б. карак, чадыраа, кулак, аас, хол, кирбик.
 в. арзылаң, бөр, дилги, ыт, адыг, тарваан.
 г. сыын чадыраа, кажык, тевек, терген, хорлу.
2. а. кырыыр, ажылдаар, ойнаан, ойладыыр.
 б. бышкан, даараар, кезер, ажыдар.
 в. кыпсыыр, кирээдээр, таартыыр, теп тур.
 г. хап тур, ап тур, у жар, долгап тур.

5 Медээ домактарын айтырыг домаа кылдыр өскертип бижигер.

- а. Бис кылыг сөстөрүн өөрөндивис.
 б. Кол сөс домактың чугула кежигүнү.

- а. ....
 .....?
 б. ....
 .....?

6 Чечен сөстөрнi номчугар. Көвей сек орнунга болбас кылдыныгны көргүскен кылыг сөзүн тып бижигер.

Элбек дээш доозарны .....,
 Ээ чок дээш алырны .....

Чер ..... мерген бол,
 Черге ..... сергелең бол.

7 Чугаа кезектерин тодараткаш, сөс бүрүзүнүң дужунга + демдектен демдеглегер.

Сөстөр	Чугаа кезектери				
	Чүве ады	Демдек ады	Сан ады	Артынчы	Кылыг сөзү
беш чүс					
кып-кызыл					
хаяда					
хөөмейлээр					
-даа					

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

- 8** Одуруг бүрүзүндө шын эмес бижин бир сөстү тыпкаш, адаан шыйгар.
1. а. тепес, какпас, кыппас, көрбес.
б. чыыр ба, кезер бе, баар бе, чуур ба.
в. сынган, ышкан, чөдүркен, аарыын.
г. чыпшырып турган, хайчылаб турган, хемчип турган, капсырып турган.
  2. а. сугарган, баркан, чурутбас, даарава.
б. кесбе, тыпба, көрбе, көдүрве.
в. катаар, эттээр, чытаар, дусаар.
г. көргөш, алкаш, үндүркөш, алгыркаш.

- 9** Дарыйгы айтырыгларга харыылап, чогаадып бижигер

Кым?	Канчап тур?
Уруг	Бижип олур.

- 10** Сөстөрнү бөлүктөргө чиге хамаарыштырып бижигер.

дузалап турар, номчуун, бижиир, чогаадыр, эптештирер, чуруун, дыңнап тур, домактажып тур, айтырар, чазады, көргүстү, үлегерлеп тур, чапсарлады.

Эрткен үе	Амгы үе	Келир үе

- 11** Кижилерниң аажы-чаңын илереткен сөстөрнү кылыг сөзүнүң үелеринге өскерттип бижигер.

каткырар, ажынар, ыядыыр, кээргээр, муңгараар, өөрер, харамнаныыр,
дузалаар, баашыланыыр, мегелээр, илдеңээр.

а. Эрткен үе: .....

б. Амгы үе: .....

в. Келир үе: .....

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

12 Тывызыктарны тыпкаш, харызын бижигер. Кылыг сөстөрүниң соонга айтырын бижигер.

Көп кижиге хүрээледи,
Хүрөң аскыр чыраалады.
(а..., д...)

Курт эмес – ухар,
Куш эмес чалгынныг.
(х...)

13 Домактарны номчууш, харызын демдеглегер.

Домактар	Ийе	Чок
Кылыг сөзү дөрт үелиг.		
Кол сөстү чаңгыс шыйыгнан, сөглөкчини ийи шыйыгнан шыйяр.		
Чүнү кылып тур? деп айтырыг кылыг сөзүнүң амгы үениң айтырыгы.		
Канчалды? деп айтырыг кылыг сөзүнүң келир үениң айтырыгы.		
Кылыг сөзү канчанган? канчап тур? кандыг? деп айтырыгларга харыылаар.		

14 Кол сөстөргө утка аайы-биле тааржыыр сөглөкчилернен немегер. Домактың кол сөс, сөглөкчизин шыйгар.

- а. Кышкы хүн орай .....
- б. Кончуг соокта ай .....
- в. Часкаар кыжын мээстерге хар .....
- г. Удавас час .....

15 Сөглөкчилерге утка аайы-биле тааржыыр кол сөс болур сөстөрнен немегер. Домактың кол сөс, сөглөкчизин шыйгар.

- а. .... дунмамба дузалаштым.
- б. .... часкаар эрип эгелээр.
- в. Чазын .... эглип келир.
- д. .... онаалгаларны кылыр бис.

**ЧАЙ.
СӨЗҮГЛӨЛ**

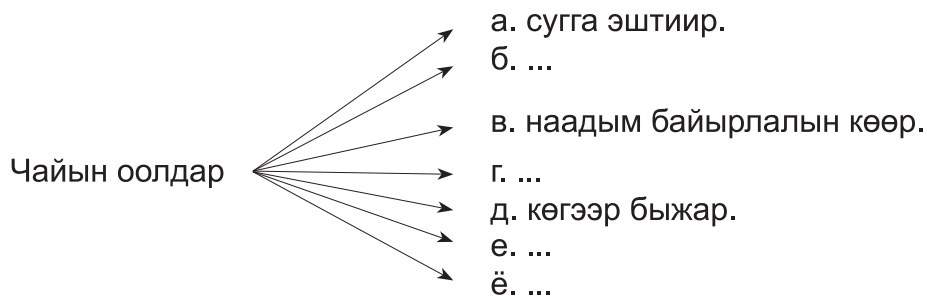

Айтырылларга харыылагар.

- а. Чай келген деп чүүнен билип алыр бис?
- б. Чайның айларының ончагайларын аайткар.
- в. Чайгы үеге дуралыг сен бе?
- г. Чайын кижилер чүнү кылыр?

Чайын оолдар чүнү кылып дыштаныыр? Домакты четкилдеп бижигер.

Бодугарны хынагар.

1. Чайгы айлар.
  - а. 5, 6, 7
  - б. 6, 7, 8
  - в. 7, 8, 9
2. Чайын улуг байырлалывыс ..... болур.
  - а. Чаа чыл
  - б. Авалар хүнү
  - в. Хей-Аът
3. Аалдар чайын ..... куду көжер.
  - а. чайлаа
  - б. чазаа
  - в. күзээ
4. Чайын ..... чаап, ... эдер.
  - а. хар, алдай
  - б. үскен, алдай
  - в. үскен, бөр
5. Дыштанылга эгелеп, чайын ..... эң коюу.
  - а. көгээр быжары
  - б. аал аалдаары
  - в. сугга эштири
6. Айтырыгга харыылап, сөс каттыжыышкыны чогааткар.

Кандыг чай?

.....

.....

.....

.....

.....

ДОМАКТА СӨСТЕРНИҢ АРАЗЫНДА ХАМААРЖЫП ЧОРУУРУ

1 Домакты номчугар.

Оолдар кежээ бөдөй өггө “Күвээ” чажырып ойнаан.

1. Күвээ деп кандыг оюн? Күвээни кажан, каяа ойнап турган силер? Бо оюннуң ажык-дузазын аайткар.
2. Домактың кол сөс, сөглөкчизин тыпкаш, адаанан шыйгар.
3. Домакта сөс каттыжыышкыннарын тып, бижигер.

*Үлөгери: 1. оолдар ойнаан
2. кежээ ойнаан
3. өггө ойнаан
4. Күвээ ойнаан
5. чажырып ойнаан
6. бөдөй өг*

4. Домакта аразында хамааржып турар сөстөргө айтырыг каггар.

*Үлөгери: 1. Кымнар ойнаан? Оолдар ойнаан.
2. Кажан ойнаан? Кежээ ойнаан.
3. Каяа ойнаан? Өггө ойнаан.
4. Чүү ойнаан? Күвээ ойнаан.
5. Канчап ойнаан? Чажырып ойнаан.
6. Кандыг өг? Бөдөй өг.*

5. Домакта сөстөрни четкилдеп бижигер.

- а. Домакта сөстөр аразында ..... турар.
- б. Хамааржып турар дээрин ..... каап билип алып бис.

Домакта сөстөр аразында утказынга таарты холбажыыр. Домакта сөстөрниң харылзаазын айтырыг каап билип алып.

2 Домакты кичээнгейлиг номчугар, дүжүрүп бижигер.

Дыштаныыр хүннерде элээди оолдар баг аткан.

1. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Баг адары чүге дузалыг?
- б. Баг адарда, чүү-чүү херек? Адагар.
- в. Адар кулактар кай хире аар болур?
- г. Кулакты чүүнен кылыр?
- д. Кай хире ыраактан адар?
- д. Баг адарынга хамаарышкан ёзу-чаңчылдан домакташкар.

*Үлегери: а. Ча болгаш кулактарны каяа хадаглаар? Чүге?
б. Багны кажан адып эгелээр? Чүге?
в. Баштайгы ча адарда, кандыг ёзун кылыр?*

2. Домактың кол сөс, сөглөкчизин шыйгар.

3. Домакта аразында хамааржып турар сөстөрни тыпкаш, дүжүрүп бижигер.

4. Ол сөстөр куду айтырыг каггар.

Үлегери: Дыштаныыр хүннер. Кандыг хүннер?

3 Чурукту ажыглап, көвей сек орнунга айтырыгларга харыылаар сөстөрни кирип бижигер.

- а. Кежик ..... (кандыг?) чемин чип олур.
- б. Ол хүннүң ..... (каш?) шагда даңмылаңгы чемин чиир.
- в. Кежик ..... (канчап?) чемнениир.
- г. Ол ..... (чүү куду?) өөрүшкүлүг чоруур.

Ажыглаар сөстөр: кичээли куду, даңмылаңгы, далашпайн, чеди.

Даңмылаңгы чем чиирниң ажык-дузазын домакташкар.

4 Домактарны айтырыглар дузазы-биле делгередиб бижигер.

Бир дугаар домак: Адажымга дузалаштым.

Ийи дугаар домак: Ном номчудувус.

Үлегери: Адажымга дузалаштым.

Адажыңга канчап дузалаштың?

Адажымга билип алырынга дузалаштым.

Адажыңга чүнү билип алырынга дузалаштың?

Адажымга домакты билип алырынга дузалаштым.

Адажыңга кандыг домакты билип алырынга дузалаштың?

Адажымга утказы билдинбес домакты билип алырынга дузалаштым.

5 Көвей сек орнунга сөстөр кирип, делгереңгей домак чогаадып бижигер.

а. Дожулаа..... б. Чылгыны..... в. Хурааннарны..... г. Эмдикти.....
д. Чай эрте..... е. Көгээрни..... ё. Белерни ..... ж. Үскен.....

Кирир сөстөр: хавырған, чаап келген, өөрөткөн, саап тур бис, чииктээн, бышкан, келген, чыып турдувус.

Домак бүрүзүн делгередип аайткар.

6 Көвей сек орнунга таарыыр сөстөр кирип, чечен сөстөрү четкилдеп бижигер.

а. .... (каш?) ыт аразынга сөөк кагба, б. .... (чүү?) чок эдиген,
Ийи кижини аразынга ..... (чүү?) чашпа. .... (чүү?) чок каткыжы.

в. Байның ..... (чүзү?) улуг, г. Эртемниг кижини ..... (кандыг?),
Бактың ..... (чүзү?) улуг. Улуг хем ..... (кандыг?).

7 Чечен сөстөрү тодараткан сөстөр куду айтырыг каггар.

а. Адалыг **оолдуң** (.....?) өнчүзү башка, б. Ада **өгнүң** (.....?) хааны,
Анайлыг өшкүнүң **одары** (.....?) башка. **Ага** (.....?) дуңманың хааны.

8 Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

АГА, ДУҢМА ИЙИ (Моол улустуң тоолу)

Шаанда ийи оолдуг ашкыяк туруп туру. Ашкыяк бурган болурунун мурнунда бүгү-ле эт-хөреңгезин ийи оглунга дең үлээп бергеш, “мунуун соңгаар тыпкан киришкиннигерни дуңмаң иелээн **дең** үлээжип чоргар” деп чагып тур. Агазы дуңмазын, дуңмазы агазын улам-ла улуг хүндүлээр болган. Ынчангаш ага, дуңма ийи эки чаагай амьдырып чурттап, агазы өг-бүлө боп уруг-дарыглыг болган. Ынчалза-даа ол ийи олча **киришкенин** ыяк-ла дең үлээжип турган. Ол ийи аразында эт-хөреңгинен боп кажан-даа бактажып чорбаан.

Бир хүн дуңмазы хөреңгини мынчап үлээжири шудургу эмес деп бодаан. Ужуру агам **өг-бүлелиг**, уруг-дарыглыг, ажы-төлдүг ужун хереглээр чүвези улуг деп бодаан. Ынчалза-даа ол бодалын агазынга билдирерин күзевээн. Харын дүне болурда,

агазының пиңи куду **тараазын** шуудайлап дажып турган. Ол-ла үеде агазы база тарааны дең үлээри шудургу эмес деп бодаан. Ужуру “ам дуңмам чааскаан, удавайын өглениирде улуг теңге мөңгүн херек” деп бодаан, а дуңмазынга аайытпаан. Унуун агазы дүне болурда, тарааны **шуудайлап** дуңмазының пиңи куду дажый берген.

Ол ийи чажыттан тараазын каш чыл дажып келген. Ону кай кайзы-

даа билбээн. Ынчалза-даа бодунуң тараазы бичиилевейин турганынга алаңсынып турган. Бир-ле дүне агалышкылар **пиң куду** тараа дажып тургаш, таарышкан. Ийилээн шуудайлыг тараа чүктээн турган. Баштай алаң болгулаан. Соонда бир бирсин билчип куспактажып ыглашкан.

Дарыйгы онаалгаларны кылгар.

1. Аачазы оолдарынга чүү деп чагыын?
2. Агазы дуңмазынга чүү херек деп бодаан?
3. Агазы өг-бүле болган соңгаар олар кириешкинин канчап үлээжип ап турган? Шын харыыны соңугар.
  - а. Агазы дуңмазынан улугну ап турган.
  - б. Дуңмазы агазынан улугну ап турган.
  - в. Дең үлээжип ап турган.
  - г. Бо дугайында биживээн.
4. Олча ажыын, кириешкинин үлээжиир дугайында ага, дуңма ийиге кандыг сагыш боданган?

Агазы	Дуңмазы
а. Дең үлээжип алыр.	а. Дең үлээжип алыр.
б. Мен дуңмамнан артык улугну алыр ужурлуг мен.	б. Агам меннен улугну алыр ужурлуг.
в. Дуңмам меннен артык улугну алыр ужурлуг.	в. Мен агамнан улугну алыр ужурлуг мен.
г. Мен төөзүн алыр ужурлуг мен.	г. Мен төөзүн алыр ужурлуг мен.

5. Ага, дуңма ийиниң кайзының бодалы чөп турган?
  - а. Агазыныы чөп
  - б. Дуңмазыныы чөп
  - в. Ийилээндирзи чөп
  - г. Ийилээндирзи меге
6. Тоолдан чүнү билип алдыгар?
7. Тодараткан сөстөр куду айтырыг каап, хамааржып турар сөзүн тыпкар. Оларны дүжүрүп бижигер.
8. Тоолду бир бирээгерге бажынан эгелеп, эдерти аайткар.

9 Чурукту кичээнгейлиг көргер.

1. Чурукта турар чүвелерни болгаш кижилерни адагар.
  - а. Аттарны кыдыраажыгарга бижип алгар.
Үлегери: а. хураан, хой, сиген, ...   б. Чинчи, оол,...
  - б. Чурукта кылдыныгларны адап, бижигер.
Үлегери: чемгерер, эмзирер, сиген бээр, эмскиктээр, ...
2. Бижиир онаалгаларны кылгар.
  - а. Сөстөрни падежке өскертип бижигер: эмскик, сиген.

А.п	.....	А.п	.....
Х.п	.....	Х.п	.....
Б.п	.....	Б.п	.....
О.п	.....	О.п	.....
Т.п	.....	Т.п	.....
Ү.п	.....	Ү.п	.....
У.п	.....	У.п	.....

б. Сөстөрни кандыг? деп айтырыгга харыылаар кылдыр сөс каттыжышкыны чогаадып бижигер.

чаш хураан .....

Кандыг хураан?	.....	Кандыг хой?	.....
	.....		.....
	.....		.....

в. Сөс каттыжышкыннан домак чогааткар.

Үлөгери: Чаа үнгөн чаш хураанны иези эмзирип тур.

г. Чогааткан домагарны айтырыглар дузазы-биле делгередиб бижигер.

Үлөгери: Чинчи чөмгөргөн.

Чинчи чүнү чөмгөргөн?

Чинчи хойларны чөмгөргөн.

Чинчи кандыг хойларны чөмгөргөн?

Чинчи чаа оолдаан хойларны чөмгөргөн.

Чинчи чаа оолдаан хойларны чүүнөн чөмгөргөн?

Чинчи чаа оолдаан хойларны сигеннен чөмгөргөн.

Чинчи кайда чаа оолдаан хойларны сигеннен чөмгөргөн?

Чинчи өдөктө чаа оолдаан хойларны сигеннен чөмгөргөн.

Чинчи өдөктө чаа оолдаан хойларны сигеннен кажан чөмгөргөн?

Чинчи өдөктө чаа оолдаан хойларны сигеннен даңмылан чөмгөргөн.

д. Чогааткан домагарны кылыг сөзүнүң эрткен, амгы, келир үелеринге өскөртүп бижигер.

Үлөгери:

Сырбык чаа үнгөн хураанны даңмылан эмискиктээн.

Сырбык чаа үнгөн хураанны эмискиктел тур.

Сырбык чаа үнгөн хураанны кезээ эмискиктээр.

3. Чуруктан билип алган чүүлүгөрни бир бирээгерге аайтып бээринге белеттегер.

- а. Чурукта кымнарны көргүскөн?
- б. Чурукта кандыг болуушкун боп тур?
- в. Чурукка хамаарышкан айтырыглар чогаадып бижигер.

Үлегери: **а. Чурукта кайы үени көргүскөн?**
                   б. Чазын дыштанылгада чүнү кылдың?
                   в. Мал төлдээринге дузаладың ба?

- г. Айтырыглар аайы-биле чурукту бир бирээгерге хоочулап бергер.
- д. Хоочулап турган адажыгарны кичээнгейлиг дыңнагар.
- е. Эки дыңнааш, бодааныгарны немеп аайткар.
- ё. Кезектерге үлээжип алгаш, хоочулашкар. Чурукту делгередип аайткар.

4. Хоочулажыырда дарыйгы сөстөрни ажыглагар.

1. Эң баштай   2. Унуун   3. Унуун соонда   5. Дарыйында   4. Эң соонда

5. Чурукту ажыглап, кыска чогаадыг бижигер. Дарыйгы аттарнан соңугар.

“Мээң часкы
дыштанылгам”

“Мал
төлдээшкин”

“Мээң дузам”

“Мээң эжелиг
хурааным”

“Часкы үе”

6. Чогаадыгда домактарның кол сөс, сөглөкчизин шыйгар.

7. Адаанда чагыг сөстү кичээнгейлиг номчугар.

Чогаадыгны бижиирде, **эң баштай, унуун, унуун соонда, дарыйында, эң соонда** дээн сөстөрни ажыглап, аай баштыг бижип өөрениикей. Ынчан бижиин чүүлдү билип алыры берге эмес болур, адаштар. База шеверлик, чараш бижиикей. Чүү бижииргерни эң баштай бодап, төлевилеп бижип алгар. Төлевилел аайынан бижигер. Бижип дооскаш, адажыңга номчут. Адажыңның аайткан саналынан дагын сайзырадып бижигер.

ЧУРУКТУ БИЛИП, МЕДЭЭЛЕЛ БИЖИИКЕЙ

10 Чуруктарны кичээнгейлиг көргөр. Чуруктан а) чурукта кижилер болгаш чүвөлөр, б) оларның туружу, в) оларның шимчээшкини, чүнү кылып турарын көөр.

чурук 1 - а

чурук 1 - б

чурук 1 - в

чурук 2 - а

чурук 2 - б

чурук 2 - в

чурук 3 - а

чурук 3 - б

чурук 3 - в

1. а. Чурукта кижилерни адагар, аттан бергер.
- б. Кижилер кайда турар, чүнү кылып турарын тодарадып бижигер.
- в. Тодарадып бжиирде, эң баштай, унуун, унуун соонда, дарыйында, эң соонда дээн сөстөрни ажыглагар.
- г. Чурук 1- а, б, в - де кижилер аразында чүү деп хоочулажып болурул?

Харылзаалыг чугаага ажыглаар сөстөр болгаш сөс каттыжышкыны.

Бо оюнну чүү деп
адаар?

Бистиң тыва улус
улуг ойнаар.

Чүзүнүн дөөйлөштир
каар.

Мен сеңгээ
айтып берейим.

Мен билип
алдым.

д. Чогааткан харылзаалыг чугаагарны ийи ийилеп номчугар.

2. а. Чуруктарның кай бирээзин соңгуп чогаадыг бижигер.

Чогаадыгга ажыглаар сөстөр болгаш сөс каттыжышкыны.

2 – а, б, в чурукка: шеверлик бижиир, чөп тудар, балавас, чечектер, ном, кыдырааш, харандаа, даптаар, номчуур, бижиир, угаанныг, чалгыыравас, дузалажыыр; дүшкү шай, шеверлик чиир, хол чуур, далашпас, ажыктыг.

3 – а, б, в чурукка: эрте турар, ак чем, кургадыыр, кадыкка эки, ааршы, сарлык, саар, эдирер, эмзирер, сүттүг, ажылсак, өглер, оъттуг, шүүмек, харлыг даг, чайын, челе, хонаш, чайгы үе, ажыл кылыр.

б. Чогааткан домаагарның кол сөс, сөглөкчизин шыйгар.

Үлегери: Адаштарым дүшкү шай мурнунда холдарын чуун.

в. Чуруктарны ажыглап, айтырыг харыы тургузуп, арагарда домакташкар.

Үлегери: - Өөгөрдө сарлык бар ба?

- Бистиинде сарлык чок. Көдээде даайым чүүнде көвей сарлык бар.

- Сарлык дугайында билир чүүлүн айтып бернен?

- Сериин, бедик черлерге турар азырал бода мал. Мыйыстыг, мыйыс чок болур. Сүдү хоюг болгаш амданныг. Сарлыктын бүткөн боду, даманнары, ишти, быкты узун, кадыг дүктерлиг. Кудуруу база узун, кадыг дүктүг болур. Моолдун Баянхонгор, Архангай, Баян-Өлгий аймактарында болгаш Цэнгэл сумунда сарлык элбек турар. Улуг Тываның Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга деп кожууннарында сарлык көвей. Черлик сарлыктар Төвдүде турар.

11 Чурукту кичээнгейлиг көргөш, медээлел бижигер. Бижиир хевири:

1. а. Чогаадыг
- б. Харылзаалыг чугаа

2. Медээлел бижиир бетинде айтырыгларга аас-биле харыылагар. Бодугарны хынагар.

- а. Частырыг чок бижип шыдаар хире болдум ба?
- б. Айтырыг чогаадып, харыылап шыдаар хире болдум ба?
- в. Сөстөргө падеж болгаш көвейниң сан кожумаан чиге немеп бижип шыдаар мен бе?
- г. Кылыг сөзүнүң үелерин чиге ажыглап билир мен бе?
- д. Номчуун чүүлүм утказын билип алыр хире болдум ба?
- е. Чурукту билип, медээлел бижип шыдаар хире болдум ба?

3. Кежиктиң бижиин чогаадыының частырыын тып, чазап бижигер.

Мээң дуңмам ады Туяа. Ол бо чылын бир дугаар ангиде өөренип киргэн. амдыызында чаа-ла санап, бижив эгелеп турар. Туяа улуг эртежи. ол эрте тургаш шайын ишкен соонда кичээлинге баар. Кичээл соонда мен дуңмамнан кады чанып келир мен. Ол дүшкү чемин чип алгаш онаалкаларын кылыр. Унуун соонда ойнаар бис. Туяа ам-даа күүкүлдээлеринен ойнаар.

12 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Ашкыяк ол хүн база-ла аалдарнан сүт алыр дээш эрги багай машининен сумун куду чорупкан. Чажынан тура бо машининен сумунуң аалдарынан сүт ап, садып амыдырап келген.

Ынчангаш чоруп бар чоргужа, оруктуң кыдыында доктааган үнелиг улуг машинниң чолаачызы хол көдүрөп, ашкыяктан эң-не чоок бензин бээр чер куду сөдүртүп апаарын күзээн. Ашкыяк чөпшээрөп, үнелиг улуг машинни бодунуң багай машининен сөөртүп алгаш, бензин бээр черге чедирип берген. Бай эр калдазынан эң-не улуг теңгени үндүрүп, ашкыякка сунарда ашкыяк: “Херек чок, оглум, човаан кижиге дузалаанның харыызы теңге эмес болур” дээш албаан.

1. Айтырыгга харыылагар.

- а. Домактар аразында утка аайы-биле хамааржып турар ба? Домактарнан кандыг-бир утка билип алдыгар ба?
- б. Домактар каттышкаш, ниити бир утканы көргүзүп турар ба? Азы чок ба?
- в. Домактарның илередип турар утказын айткар.

Аразында утка аайы-биле харылзашкан
домактар сөзүглелди тургузар.

2. Сөзүглелди улаштыр номчугар.

Бо чоруктан соңгаар каш чылдың артынан ашкыяктың багай **машини** бүдүн кыппас болган. Ашкыяктың **амыдыралы** дораан-на кудулап эгелээн. Бир хүн ашкыякка бир кижиге **чагаа** эккээп берген. Чагааны номчуурда, мынча деп бижип каан турган. “Силерниң **амыдыралыгар** элээн улуг багайтаан деп дыңнадым. Ынчалгаш човаан шагда кижиге кижиге дузалаар ужурлуг. Бо эң-не соңгу маркының шой чаа машини амды силерни...” дээш, адаанга Генри Форд деп адын бижип каан болган.

Ашкыяктың **карааның чажы** чээктелип үнүп эгелээн. Бо болза машинин бензин бээр черге чедирип бергеш, берген **теңгезин** албаанның харыызын кылган делегейниң эң-не соңгу маркылыг машинниң ээзи турган иргин.

3. Чөп харыыны соңугар.

Бай эр дуза кылганның харыызынга теңге бээрде, ашкыяк чүү деп айткаш албаан?

- а. Херек чок оглум, менде теңге бар.
- б. Бичии дузаны теңгенен харыылап болбас.
- в. Човаан кижиге дузалаанның харыызы теңге эмес.
- г. Кырган меңгээ теңгениң херээ чок.

4. Каш чылдың артынан ашкыяктың амыдыралы кудулаан ужуру чүүл?

- а. Ажыл кылып шыдавас болган.
- б. Машины шимчевес болган.
- в. Аарыг човулаңга туттурган.
- г. Аалдар сүдүн бербес болган.

5. Ашкыяктың амыдыралыңга чүү улуг дуза боп турган?

- а. Багай машины
- б. Сүт садары
- в. Машины сөөрткөн кижиге
- г. Сүт алыр аалдар

6. Сөзүглелдин утказыңга таарыыр чечен чугасын сөзүглелден

- а. Соңгу төвениң чүгү аар.
- б. Мал алазы чараш
Кижиге алазы чүдек.
- в. Малга манаг херек
Кижиге эш херек.
- г. Чээрэн аткан черин
Чеди катап хараар.

7. Онаарының падеж кожумактыг сөстү тыпкар.

сумун куду

кижиге

ашкыякка

машинни

8. Ашкыяктың амыдыралы дораан-на кудулап эгелээн. Кандыг домак болур?

- а. Айтырыг домаа
- б. Кыйгырыг домаа
- в. Медээ домаа
- г. Кандыг-даа домак эмес

9. “Ашкыяктың” деп сөстүң падеж кожумаан тодараткар.

- а. Бээриниң падеж
- б. Хамаарыштырарының падеж
- в. Онаарының падеж
- г. Турарының падеж

10. Сөзүглелде тодараткан сөстөр куду айтырыг каап, хамааржып турар сөзүнөн кады бижигер.

Үлөгери: багай машины – кандыг машины?

11. Номчуун чүүлүгөр сөзүглел болур ба? Азы бир бирээзинге хамаарышпас домактар иргин бе? Ону чүнү барымдаалап билип алыр бис? Тайылбырлагар.

12. Дарыйгы аттарнан соңгуп, сөзүглелге ат бергер.

а. Сүт сөөртүгжү
в. Дуза

б. Ашкыяк
г. Чаа машин

13. “Хара аяк харыылыг” деп быжыг сөс каттыжыышкынны тайылбырлагар. Утказы сөзүглелге хамааржыыр ба?

14. Сөзүглелди катап номчугар. Номугарны хаап кааш, эдерти аайткар. Бир бирээгерни дыңнагар.

15. Сөзүглелдиң баатыры Генри Фордунуң адынан ашкыякка “Өөрүүшкүн” бижигер.

13 Кандыг-бир кижиге дузалашкан дугайында кыска сөзүглел чогаадып бижигер. Аттан бергер. Сөзүглелде домактарны аразында хамааржып турар кылдыр чогаадырын утпагар.

14 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

АСКЫР ДАГАА ЧҮГЕ ДАҢ БАЖЫНДА АЛГЫРАР БОЛГАН?

Аскыр Дагаа Кыс Дагааның курун былаап алгаш, шыкка оъттап чоруун. Ол үеде чорумал Алдын-Доос тааршып тур. “Мурнуу чүкке улуг найр болур, ынаар бар чыдыр мен. Курум чок чер албайн чор мен. Куруң берип тур дунмам” деп, Алдын-Доос сурап тур. Аскыр Дагаа Алдын-Доостуң чалаазын чарашсынгаш: “Курумну ал че харын, кыс Дагааның куру-ла болгай, эккээп бээр сен. Харын сен бичии када алдын чалааң чээлеп көр. Дагын келгеш, солчуп алыр бис” деп-тир. Алдын-Доос тургаш: “даңгаар эртен, даң

бажында келир мен, Дагаа дуңмай, кымнан-даа мурнай оттуур сен” дээш, чоруй барып тур.

Ол-ла хевээр Алдын-Доос-даа келбээн. Аскыр Дагаа даң бажында тургаш, алгырып-ла турары мындыг болган чүве-дир. Ку-рум эк-кэ-эл! Ку-рум эк-кэ-эл!

Алдын-Доостуң чалаазы Аскыр Дагаада ол-ла хевээр калып калган. А Кыс Дагааның куру чок болганынан хүннүң-не чумургалаар болган амытан чүве иргин.

1. Сөзүглелдиң баатырларын адагар.
2. Сөзүглелди Алдын-Доос, Аскыр Дагаа боп арагарда солчуп номчугар.
3. Айтырыгларга харыылагар.
  - а. Алдын-Доос чүге Аскыр Дагаанан кыс Дагааның курун сурап алган?
  - б. Аскыр Дагаа ооң чүзүн удур сурап алган?
  - в. Олар чүү деп дугуржуп алган?
  - г. Аскыр Дагаа чүге даң бажында алгырар болган?
  - д. Кыс Дагаа чүге хүннүң чумургалаар болган?
  - е. Бо сөзүглелде кижилерни чүге өөрөткөн утка бар?
4. Көвей сек орнунга таарыыр сөстөрни тып бижигер?

Кандыг?	....		дагаа	<i>Үлөгери:</i> кыс дагаа, кырган дагаа, ...
---------	---	---	-------	--

5. Сөстөрниң тайылбыры.

а. а. алдын доос – куш (моол дылда: тогос) б. чалаа – аскыр дагааның бажында турар кызыл өңнүг кезээ	б. Бодугар тайылбырлагар: былаар – ..... чээлээр – .....

6. Алдын-Доос, Аскыр Дагаа, Кыс Дагаа деп сөстөрни чүге улуг үжүктөн эгелеп бжиин, тайылбырлагар.
7. Тодараткан домакты дүжүрүп бжишиш, кол сөс, сөглөкчизин тыпкар.
8. Сөзүглелде адаан шыйган сөстөр кандыг падеж кожумактыг? Ол сөстөр куду айтырыг каап, хамааржып турар сөзүнөн кады бижигер.

9. Сөзүглелди дагын номчугар. Номугарны хаап кааш, эдерти аайткар. Бир бирээгерни дыңнагар.

15 Дарыйгы бөлүк домактарның кайзы сөзүглел боп болур? Чүге?

1. Өөреникчилер төрээн дылын өөренип, өөрүшкүлүг турган. Хар чаап баштаан. Угбам тоол номчуп берди. Башкы чечен сөстөрни самбырага бижип тур. Мен көвей дылдар өөрениир мен.

2. Көк-Уругнуң авазы сургуулда ажилдаар. Көк-Уруг бир дугаар ангиде өөренип турар. Ол өөнге авазынга дузалажыыр. Ол чечектер суггарар, өөнүң иштин шеверлээр, аяк-сава чуур. Ону адаштары улуг эки көөр. Чүге дизе, Көк-Уруг кичээлинге эки, база адаштарынга үргүлчү дузалаар.

ЭДЕРТИГ БИЖИП ӨӨРЕНИКЕЙ

Эдертиг бижирде, эң баштай номчуун чүүлүн эки билген турар. Эки билир ужун утказы билдинбес сөстөрни сураар болгаш сөстүктен боду билип алырын кичээр. Болуушкунну дес дараазынан бажынан баштап бижир. Бижирде чогаалдың сөс домаан ажыглаар. Моол дылда эдертигни “найруулан бичих” дээр.

16 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

КАЖЫК ЧАЖЫРЫП ОЙНААРЫ

Ойнаар кижиниң саны каш-даа боп болур. Ойнаар ойнакчылар кажыктың санын дугуржуп алыр. Чижээлээрге, бир кижини он кажыктан ойнаар. Ийи кижини ойнаа, ойнап олурган кижиниң кажыыга бодунуң кажыының санын немеп аайтыр. Шын айткан кижини кажыктың төөзүн алыр. Кажыы доостуун ойнакчы оюннан казыттынар. Бүгү кажыкты алган кижини тиилекчи болур.

1. Сөзүглел чүнүң дугайында?

2. Сөзүглелди эдерти бижигер. Номугарны хаап кагар. Баштай башкыгар номчуп бээр. Башкыгарны кичээнгейлиг дыңнааш, сөзүглелди частырыг чок, эдерти бижигер. Утказы билдинбес сөс бар болса тодараткар.

Эдертигни бижирде:

Баштай эки номчууш, сөстүң утказын билген турар.

Утказы билдинбес сөстөрни кыдыраашка бижип алыр.

Номчуун чүүлүнүң дараалалын эки билип алыр ужун адаштарынан сурап, домактажыыр.

Эң соонда кол утказын, азы бодунга солун боп калган кезээн чиге дараалалдан эдерти бижир.

17 Сөзүглелди номчугар.

Бо оюнну ойнакчы көвей болса, бактарга үлээжип ойнаар. Бир бак болган улус алган ниити кажыын чаңгыс кижиниң эдээнге куткаш, ойнап баштаар. **Ол бактың ойнакчылары кажыкты холунга өйлей алыр.** Холдарда чажырган кажыктарның ниити санын ол бактың ойнакчы бүрүзү билирин кичээр. Оюннуң сорулгазы болса, ийи тала кайзы-даа боттарының улузунуң туткан кажыының санын билири. Тыварда удур бактың ойнакчыларның холдарының чаштыыгы хевириниң улуг-бичезин барымдаалап, оларның холда туткан кажыының санын таар.

Ийи таланың бүгү ойнакчыларның холдарында туткан ниити кажыктың санын шын аайтырын кичээр. Баштай сан адаар эргени дуралыг ийинге тыпсыыр болгаш ээлчилежип тургаш, бир тала үш катап аайтыыр. Кай-бир тала чажырган кажыктарының санын шын адапкан болса, кажыктың санын тыппаан тала холда туткан кажыын төөзүн тыпкан таланың өнчүзү кылдыр бээр. Туттуруп турар ийиниң өнчүзү эвээжээн тудумна, оларның холга туткан кажыының санын тывары берге эмес болур.

1. Айтырыгларга харыылагар.

- Холда чажырган кажыктың санын канчап билип алыр?
- Кажыы доостуун ойнакчыны канчаар?
- Бүгү кажыкты алган ойнакчыны кым деп адаар?
- Кажык ойнаары чүгө эки?

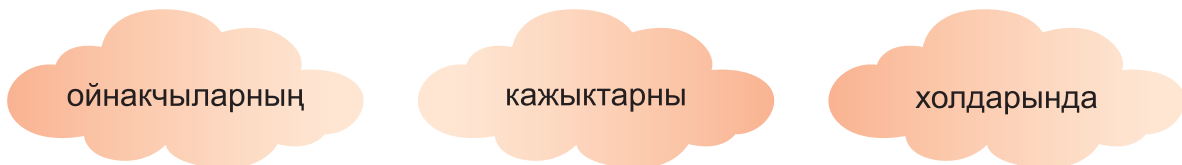
2. Кажыкка холбаалыг тыва ёзу-чаңчылдарнан аайткар. Бир бирээгернен сурагар.

*Айтырыглар үлөгери: а. Кажыкты чыыш, канчаар?
б. Чыгган кажык көвөй болурда, оларны канчаар?
в. Чылдың кай үезинде кажыктан ойнавас? Чүгө?*

3. Тодараткан домактың кол сөс болгаш сөглөкчизин айтырыг каап тыпкар. Домактан сөс каттыжышкыннарын тып бижигер. Оларга айтырыг каггар.

Үлөгери: бактың ойнакчылары – чүнүң ойнакчылары?

4. Сөстөрнүң дазыл, кожумактарын шыйгаш, чүнүң кожумаа болурун айткар.

5. Кылыг сөстөрнүнүң үезин тодараткар.

ойнаар, адапкан, кичээнип тур, таар, ойнап баштаар, кылдыр бээр.

6. Тывызыкты номчууш, харыызын тыпкар.

Бодуң ойнап чоруур сен,
Бодуң чүгүрүп чоруур сен (к...)

7. “Кажык чажырып ойнаары” сөзүглелди дагын номчууш, эдэрти айткар.

18 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар. Утказы билдинбес сөстөрнүнүң утказын тодараткар.

ЧИГ СУГ ЧҮГӨ ИЖИН ААРТЫЫР?

Чиг суг дээрге, хайындырбаан крант суу, хем суу, судак, аржаан суун аайтыыр. Крант суу хлорлуг болгаш суг иштинде микропту чок кылыр болса-даа, чүс хуу шевер кылып албас. Худук суу, судак суу быжартаары амыр. Аңгаа багай курттар амыдыраарга эки таарымчалыг болур. Багай суг ишсе, иштивис аарыыр. Ол хамаан чок адырылбас аарыг боп болур. Ынчангаш хайындырган суг ажыглаакай. База сугну шүүр соңгу үениң херекселдерин ажыглап болур бис.

1. “Чиг суг чүгө ижин аартыыр? деп айтырыгга харыылагар.

2. Сөзүглөл чүнүң дугайында?

3. Сөзүглөлдү дагын номчугар. Ам номчугарны хаап каггар.

- а. Башкыгар сөзүглөлдү номчуп берген соонда, эдerti бижигер.
- б. Болуушкунну дес дараазынан бижирин утпагар. Кол-ла чүүл сөзүглөлдүң сөзүн ажыглап, бижирин болур.

19 Шүлүктү номчууш, доктаадып алгар.

ЧАЙ

Арга, шынаа чингир ногаан,
Айыраң чечек саглаңнаан.
Чайгы **хемниң** чалгыгларын,
Чаштар хөглөп часкагылаан.
Сериин суглуг **хемчигешке**
Серииттенип эштип алган,

Эвилең чаш уруг-дарыг
Элезинге дөгеленген.
Күскү **пөштүң** тооруу дег,
Хүрең-хүрең кештигбейлер,
Сериин хемче база катап
“Че-ве! депкеш, кире халчыр.

Екатерина Танова

1. Сөстөрнүң тайылбыры:

айыраң – чаттылчак, тудуш дээн уткалыг.
хемче – хем куду
халчыр – халчыыр

2. Шүлүктен сөс каттыжыышкыннарын тып, бижигер.

Үлөгери: чечек саглаңнаан

3. Сөс каттыжыышкында сөстөр куду бир бирээзинен айтырыг каап, бижигер.

Үлөгери: чечек саглаңнаан – чечек канчанган? чүү саглаңнаан?

4. Адаанда сөс каттыжыышкыннарга домак чогааткар.

сериин суглуг хемчигеш

хүрең-хүрең кештигбейлер

5. Тодараткан сөстөрнүң падежин тодараткар.

20 Сөзүглелди номчугар. Дүжүрүп бижигер.

Чайгы дыштанылга үезинде оолдар эм оъттар чыыр онаалга алган. Оларның аттарын болгаш чуруун биске көргүскен. Кайда өзүп турарын, кажан чыырын база билип алган бис.

Чай ортузунда сес килограмм чөдүлдүң ак чечээ, он ийи килограмм чалвыш, беш килограмм ак мөөгү чыып, аптекага дужааган бис.

Чоннуң кадыы дээш ниитилелге ажыктыг ажил кылдывыс.

1. Сөстөрни тайылбырлагар.

Чөдүлдүң ак чечээ – .....
 Чалвыш – .....
 Ак мөөгү – .....

2. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Сөзүглелде кандыг үнүштерниң дугайында бижиин?
- б. Чайгы дыштанылга үезинде оолдар кандыг онаалга алган?
- в. Оолдар онаалгазын канчап күүсеткен?
- г. Кандыг ажил кылган?
- д. Сөзүглелге аттан бергер.
- е. Чуртугарда кандыг эм оъттар бар? Адагар.

3. Көзөнекти четкилдегер.

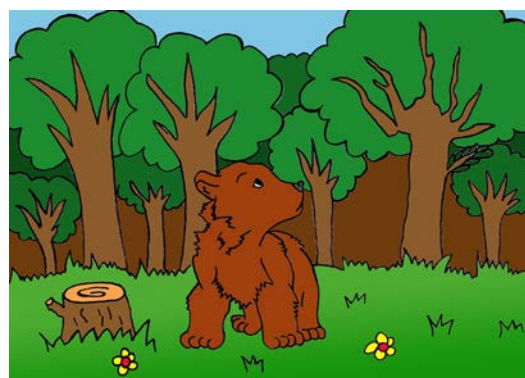
Ак мөөгү	Чөдүлдүң ак чечээ	Чалвыс
..... килограмм (кг)	..... килограмм (кг)	..... килограмм (кг)

21 Сөзүглелди номчугар. Чүнүң дугайында бижиин? Аттан бергер.

Адыг – араатан амытан. **Адыг кыжын ижээнге удуп кыштаар.** Ол оолдарын ижээн иштинге оолдаар. Адыг кат-чимис, үнүштерниң дазылдарын, курт-кымыскайкты, балыкты, аң-меңни чиир.

Моол оранда хүрең адыг турар. Ол тайга болгаш берт оюк черге чурттаар. База хову черде адыгның бир төрели мажаалай турар. **Ак адыг харлыг, доштуг, далайлыг, соок оранга чурттаар.**

Адыгның оглун чарында дээр. Кыс адыг бирнен ийи чарында үндүрер.

1. Айтырыгларга харыылап, ийи ийилеп домакташкар.

- Адыг кандыг амытан?

- .....

- Адыг чүүнен чемнениир?

- .....

- Кандыг кандыг адыглар турар?

- .....

- Адыгның оглун чүү деп адаар?

- .....

- Моол оранда кандыг адыг турар?

- .....

- Силерниң чурттап турар черигерде кандыг адыг бар?

- .....

- Адыг эвээжеп турар амытан, ону хамгаалаакай!

2. Адыг кандыг черлерге чурттаар? Чиге холбагар.

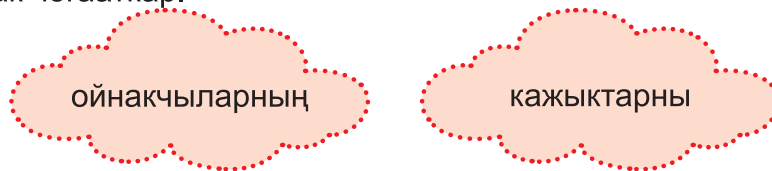

3. Тодараткан домактарны моол дыл куду орчуулагар. Билбес сөстөрни башкыгарнан сурагар.

4. Ол-ла домактарның кол сөс, сөглөкчизин айтырыг каап тыпкаш, шыйгар. Сөс бүрүзүнүң дазыл, кожумаан демдеглегер.

Ол кат-чимис, үнүштерниң дазылдарын, курт-кымыскаякты, балыкты, аң-меңни чиир.

5. Сөстөргө домак чогааткар.

6. Билир амытанныгарның адын төлүнүң адынан кады бижигер.

Үлөгери: элик – эзирик

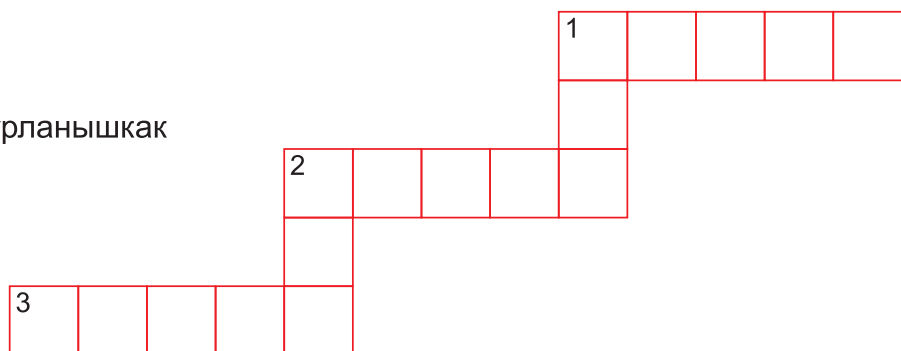
22 “Сөс чинчи”-зин тыпкар.

Тургузу:

1. Тыва хептиң бир түрү.
2. Бышкан деп сөстүң удурланышкак уткалыг сөзү.

Дооразы:

1. Ак чемниң бир түрү.
2. Чылдың бир үези.
3. Аалдарның күзээр чери.

23 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

ХАДАГ

Сүүр-оол чээрби чашка четкен. Ол бүгү-ле чүвени кылып билир чашка четсе-даа, үргүлчү улустарны өкпеледип, болбас, бүтпес чүве кылып чоруур болган. Ынчангаш бир хүн Сүүр-оолга аачазы: “Сен кым бирээни өкпеледип, кандыг-бир чандыр чүве кылган санында бо бажыңның ээгизинге хадаг хадап тур” дээн.

Хүн хонук эрткен санында орта хадаар, хадаа эвээжээш, бир-ле хүн чаңгыс-даа хадаг хадаваан. Сүүр-оол аачазыңга: “Че, силер көрдүгер бе? Мен бөгүн чаңгыс-даа хадаг хадаваадым. Мен эки кижиге болдум ба?” дээрде, аачазы: “Че, моон соңгаар кижилерни өөртүп, эки үүле кылган санында, хадаан хадааңны сууруп ап тур” дээн.

Ынчангаш хүн, шаг эрткен тудум, хадаглар эвээжей эвээжей бажыңның ээгизинге чаңгыс-даа хадаг калбаан. Ону көргөш, Сүүр-оол аачазыңга: “Силер көргөргөнөн. Ханыда чаңгыс-даа хадаг калбаады. Мен эки үүлениң ээзи болдум ба?” дээн. Аачазы: “Ханыда чаңгыс-даа хадаг калбаады. Ынчалза-даа хадагның орну калган турбаан ба” дээн.

1. Чөп харыыны соңугар. Сүүр-оол баштай кандыг чаң үндүрүп турган?

- а. Сүүр-оол эки чаң үндүрүп турган.
- б. Сүүр-оол кандыг-даа чаң үндүрбээн.
- в. Сүүр-оол багай чаң үндүрүп турган.
- г. Сүүр-оол эки болгаш багай чаң үндүргөн.

2. Домакты четкилдеп бижигер.

Сүүр-оол үргүлчү улустарны ....., ..., ... чүве кылып чоруур болган.

3. Арагарда домактажып, харыылагар.

- а. Аачазы Сүүр-оолга чүге “бажыңның ээгизинге хадаг хадап тур” дээн?
- б. Сөзүглелди чүге “Хадаг” деп адаан?
- в. Сөзүглелди доозуп бижигер.

4. Сөстөр кай падежде турарын айтырыг каап тодараткар. Дужунга + деп демдеглегер.

Сөстөр	А.п	Х.п	Б.п	О.п	Т.п	Ү.п	У.п
хадааңны							
чашка							
ээгизинге							
ханыда							
ээзи							
кижи							

5. Сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннарын моол дылга орчуулаткар.

хадаг – .....

улустарны өкпеледиир – .....

хадаг хадаар – .....

силер көргернен – .....

24 1. Кижиниң эки аажы-чаңын көргүскен сөстөрни тып, адагар.

эвилең

баатыр

ажылсак

ажынчак

кортук

чалгыы

удурланыыр

уран

мегечиини

дузааргак

хоптак

шевер

шынчы

хүндүлээчел

2. Бодунда болгаш эжинде кандыг эки мөзү-шынарлар бар? Бижигер.

Мээң эки мөзү-шынарларым

Эжимниң эки мөзү-шынарлары

.....
 .....
 .....
 .....
 .....

.....
 .....
 .....
 .....
 .....

3. Бодугарның аажы-чаңгарны тодаргайлап бижигер. Бижиирде дарыйгы айтырыгларга харыылагар.

- а. Бодуңну эки чаңныг деп бодаар сен бе? Чүге?
- б. Бодуңну багай чаңныг деп бодаар сен бе? Чүге? Канчалза багай чаң үндүрбес деп бодаар сен?

25 Кичээнгейлиг номчугар. Кичээлдиң чапсар үезинде болган чүүлдү Чинчи бижиин.

Бистиң ангиниң өөреникчилериниң дүшкү чемин чиир шаа болган. Тогоочы чемивисти эkkээп бээрге, “Тогоочыга улуг өөрдүвүс” деп сөөмүвүс тургаш айттывыс. Чиигенип алыр дээш, үне барган оолдар кирип келгеш, шуут-ла чемин чип эгелээн. Оларның кайзы-даа ангиде белен турган угаагуурга холдарын чугбаады. Өске өөреникчилер ону көрбээн. Ында саваң, суг, алчыыр төөзү бар болгай деп бодадым.

1. Айтырыгга харыылагар.

- а. Чинчиниң бижиин чүүлүн номчууш, чүү боданып тур?
- б. Сен чемнениир мурнунда холуң чуп турар сен бе? Чүге холун чуур?
- в. Холун чугбас оолдарга чүү деп чагып, бижиир бис.

Үлегери: Чаштыгаа ойнаан соонда, кирип келгеш, холувусту чаавыла чуп тураакай! Хол хирленген соонда чаавыла чуп чаңчыгыыкай!

2. Дарыйгы домактың кол сөс, сөглөкчизин тыпкаш, шыйгар. Сөглөкчизи кылыг сөзүнүң кандыг үезин көргүзүп тур?

Оларның кайзы-даа ангиде белен турган угаагуурга холдарын чугбаады.

26 Кичээнгейлиг номчугар. Кичээлдиң чапсар үезинде болган чүүлдү Кежик бижиин.

Чапсарлаан оолдар сургуул куду кирип тургулаан. Бир дугаар ангиниң ийи оглу кирип чыткаш, бирээзи эжик аксынга тайып ушкан. Кыдыында өөреникчилер турарынга дузалажып турарда, бистиң ангиниң бир оглу шоодуп каткырып турду. Ушкан оолдуң чүвүрү орлууш, дискээнэн хан үнүп калган. Ол оолду сургуулдуң эмчизинге чедирген.

1. Айтырыгга харыылагар. “г” дугаар айтырыгга бижип харыылагар.

а. Кежиктиң бижиин чүүлү чүү бодандырды?

б. Каткырып турган оол дугайында чүнү бодап тур силер?

Дөөй бодалдар	Өске-өске бодалдар
1. Каткырганнан сурава, Ыглааннан сура деп сөс бар. Каткырып турган оолдан чүгө каткырып турганын сураар. 2.	1. Ол оол өске чүгөгө каткырган. 2. ....

в. Ушкан оолду эмчиге чедиргени чиге деп бодап тур силер бе?

г. Эмчиге чедиреринге кым дузалашкан деп бодап тур силер?

2. Үстүндө бодалдарга бодуң түңнел кыл. Чапсарларда чүү боп турар-дыр? Эки кичээнгейлиг көрүп, көргөн чүүлүгөрни бижип ап тургар. Бижиин чүүлүгөрни адаштарыгарга болгаш башкыгарга номчуп берип тургар.

27 Ам бодуң чапсарда болган дыңнаан, көргөн чүүлүңнү тодарадып бижип. Бижиин чүүлүңнү адаштарыңга болгаш башкыңга номчуп бер. Частырыг чок бижип.

.....

.....

.....

.....

Көргөн азы дыңнаан чүүлдү тодаргай бижип.
 Сөстөрү дагын-дагын катаптава. Ужур,
 чылдагаанын үндүрүп бижигер.

28 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

МЭЭҢ ДЫШТАНЫЛГАМ БИР ХҮНҮ

Мени Мөңгүн-оол дээр. Мен тос чаштыг мен. Бо чылын үш дугаар анги дооскаш, чайгы дыштанылгамда көдээ эжем, энем ийиге дузалажыыр боп бардым. Даңмылан эрте туруп шайым ижип алгаш, эң баштай инек хавырып бээр мен. Энембе инектерни эдирип бээр мен. Унуун саап доостуурда, инектерни сүрер мен. Инектер сүрер аразында, көдээниң чаагайын магадап, кичээлге өөрөнгөн ырларымны ырлап каап чоруур мен. Унуун соонда көгээр быжар мен. Ооң дарыйында аргасын чыыр мен.

Көдээге турарда ажил доозулбас, ынчалза-даа черле чалгыыравас болур. Эң соонда кежээ энемниң хайындырган амданныг сүдүн ижип алгаш, чаагай удуй баар мен. Бо болса мээң дыштанылгам бир хүнү.

1. Мөңгүн-оол дыштанылгазында каяа барган?
2. Мөңгүн-оол хүннүң кандыг ажилдар кылып турган?
3. Ол хүннүң эң соонда чүнү кылыр турган?
4. Эң баштай, унуун, унуун соонда, дарыйында, эң соонда дээн сөстөрни домактарда канчап ажыглаанын кичээнгейлиг көргөр.

29 Бодугарның дыштанылганың бир хүнүн бижигер. Дарыйгы сөстөрни ажыглагар.

30 Бодугарга таварышкан бир болуушкуннан сактып, адаштарыгарга хоочулагар. Эң баштай, унуун, унуун соонда, дарыйында, эң соонда дээн сөстөрни хоочугарга ажыглап, аай баштыг аайтып өөрөнгөр.

31 Дарыйгы сөстөргө утка аайы-биле тааржыыр сөглөкчинен немегер.

- а. Чайын көдээ .....
- б. Дыштанган уруглар .....

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1 Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

МАНЫ

Маны мыстың төрелинге хамааржыыр черлик амытан. Чаштыы хевири азырал мыска улуг дөөй. Ол мыстан элээн улуг амытан. **Маны даглыг, даштыг, хорумнуг хаяларга, хаактыг шөл черге амыдырап, чурттаар.** Куштар болгаш күске, күжүгеннен чемнениир. Үүр кулаштыг, кончуг оваарымчалыг амытан. Ынчангаш хая-даш артынга чаштынып алгаш, азы үңгүрлер аксынга кедеп тургаш-ла чиир олчазын тудуп алыр. Ол даңгаар эртен азы имир дүшкенде, аңаар. Хүндүс удуп чыдар.

Маны 10-12 чыл чурттаар. Бүдүн боду 52-65 хире сантиметр узун, кудуруу 23-31 сантиметр, аары 2-5 килограмм болур. Аажок терең, сырый, куу-сарыг, өртең-сарыг өңнүг дүктөрлиг, дүктериниң уштары ак-ак, кудуруунуң бажы хара болур.

Маны ховартап эвээжээн ужун Кызыл номба кирген.

2 Айтырыгларга бижип харыылагар.

- а. Сөзүглел чүнүң дугайында?
- б. Маны кандыг амытанга дөөй?
- в. Маны чиир чемин канчап тып чиир?
- г. Кандыг черлерге чурттаар?
- д. Маныны чүгө Кызыл номба кириген?

3 Тодараткан домакты дүжүрүп бижииш, кол сөс, сөглөкчизин шыйгар. Дужунга айтырыын бижигер.

4 Ол-ла домактан сөс бүрүзүн хамааржып чоруур сөзүнөн кады ушта бижигер. Оларның айтырыын бижигер.

5 Сөзүглелде падеж кожумактыг сөстөр бар болса, тус бүрүзүн тып, дужунга бижигер.

А.п	Х.п	Б.п	О.п	Т.п	Ү.п	У.п

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

6 Кылыг сөстөрүнің үезин тодарадып бижигер.

чемнениир (.....)

тудуп алыр (.....)

номба кирген (.....)

7 Сөзүглелден дарыйгы чугаа кезектери тып, сөс бүрүзүн чогуур карактарга бижигер.

Чүве ады	Сан ады	Демдек ады	Артынчы	Кылыг сөзү

8 Домактарны айтырыг домаанга өскерттип бижигер. Чүү? кажан? каяа? кандыг? канчап? деп айтырыг сөстөрүн ажыглагар.

а. Хүндүс удуп чыдар.

б. Маны ховартап эвээжээн ужун Кызыл номба кирген.

9 Сөстөрү көвейнің санынга өскерттип бижигер.

Сөстөр: мыс, маны, амытан, хаак, күске, күжүгөн.

10 Сөстөрү падежке өскерттип бижигер.

даш

хая

шөл

11 Сөстөрү аразында хамааржып турар кылдыр туружун чиге тургускаш, домак чогаадып бижигер.

а. имирде, чемин, Ирвис, хараңгы, чиир, тып.

б. ховартаан, Аалдар, көжери, төвенен.

в. Компьютерге, багай, кадыкка, ойнаарга, улуг.

г. айтып, бээр, хүннүң, аачам, кежээ, тоол, Меңгээ.

12 “Чайгы дыштанылга эгеледи” аттыг чогаадыг бижигер. Сөстөр болгаш домактарны аразында хамааржып турар кылдыр бижириң утпагар. Частырыг чок бижигер. Эң баштай чүнү-чүнү бижириң төлевилеп алгар. Кымнан кады? каяа? кайыын? канчап? канчаар? кандыг? чүнү кылып? чүүнен? деп айтырыгларга харыылаар кылдыр төлевилеп бижиң алгар.

ӨӨРЕНГЕН КИЧЭЭЛДЕРНИ ДАПТААР

1 Шүлүктү номчугар.

ОВАА

Оваалап каан даш эмес,
Керттик ажыгда каан
Алдын оваа болса,
Тываның чериниң демдээ.

Ажыг арттан ажарда,
Амырап, дыштанып турар бис.
“Олчаның улуу меңгээ болсун,
Овааның улуу силерге болсун!” деп
Йөрээп чоруур оваавыс.

Чаг-Тыва Түвдэн оглу Пунцаг

- а. Шүлүктү аянынг номчугар. Шүлүкте узун ажык үннерлиг сөстөрни тыпкар. Оларда чеже үн, чеже үжүк барын айткар.
- б. Тываның чери деп сөске домак чогаадып бижигер.
- в. Шүлүктү доктаадып алгар.

2 Сөстү үелеп чөп бижиинин тыпкар.

а. аалд-ар-нан

б. аал-дар-нан

в. аа-лдар-нан

г. аал-дарн-ан

3 Одуруг бүрүзүндө шын эмес бижиин бир сөс бар. Оларны тыпкаш, адаан шыйгар.

- а. аяк, чэм, эът, дус, чаг.
- б. балык, дазыл, арган, суксук, өреме.
- в. чуруп турган, көрүп турган, ап турган, аайтып турган, бижип дурган.

4 Сөстөрни үеге чарып бижигер.

даштыг

агамны

энемниң

күзүн

уругларның

сыын

тывызыктажыыр

5 Көвей сек орнунга таарыыр үжүктөрни дүжүрүп бижигер.

а. Оол кижиге агазы...ан сөс маргыш...ас.

б. Оол кижиге агазыны... сөзүн дыңнаваз болса, ...енек кижиге болур дээр.

в. Кыс кижиге угбазының кыдыынга доңгун сөс аайтып бол...ас.

г. Кыс кижиге угбазының кулаанга дыңналдыр кар...ы сөс аайтыр болса, кады ойнаар а...аш тып...ас дээр.

6 Узун ажык үннерлиг сөстөрни ылгап бижигер.

аптыраа

дүндүк

дүш

кур

чалыы

ширээ

аалдар

тевене

хонача

хээлер

хыраа

чөвүрээ

7 Чымчак ажык үннерлиг сөстөрни кирип, сөс каттыжыышкыны чогаадып бижигер.

а. аъттың .....

б. малдың .....

в. кежээки .....

г. сүттүң .....

д. дагның .....

е. карактың .....

8 Кадыг ажык үннерлиг сөстөрни кирип, сөс каттыжыышкыны чогаадып бижигер.

а. .... шаг

б. .... үе

в. .... оюн

г. .... чадыраа

д. .... үжүк

е. .... үн

9 Сөстөрни утказы таарыыр бөлүктөргө үлээп бижигер.

изиг, ийи ай, үш дугаар хүн, чай, бедик, час, он ай, бир дугаар хүн, күс, он бир ай, каткырынчыг, дөрт дугаар хүн, көвей, сес ай, кыш, алды дугаар хүн.

а. Демдек аттары: ....., ..., ..., ...

б. Айлар аттары: ....., ..., ..., ...

в. Чылдың үелериниң аттары: ....., ..., ..., ...

г. Чеди хонук аттары: ....., ..., ..., ...

10 Бөлүк сөстөрни чаңгыс сөстен адап бижигер.

а. теве, аът, инек, хой, өшкү (...)

15 Чүвениң янзы-бүрү ылгавыр демдектерин илереткен сөстөрнү тып бижигер.

- а. Өңнөр: .....
 б. Мал-маганның өң-чүзүнү: .....
 в. Кижиниң аажы-чаңы: .....
 г. Чүвениң хемчээли, хевири: .....
 д. Чүвөлөрнүң амданы: .....

16 Сөстөргө чоок, дөөй уткалыг сөстөрнөн тып бижигер.

17 Удурланышкак уткалыг демдек аттарын тыпкар.

- а. улуг - ..... б. терең - ..... в. бедик - ..... г. чиңге - ..... д. соок - .....

18 Дарыйгы сөстөрдөн укталган төрөл сөстөрнү чогаадып бижигер

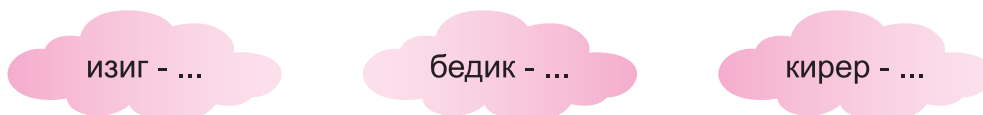
19 *тып, тик, төк, теп* деп сөстөргө кожумактардан немеп бижигер.

.....
 .....
 .....

20 Чүве аттарын көвейниң санынга өскерттип бижигер. Кожумактарын шыйгар.

- а. элесин - ..... б. тересин - ..... в. аът - ..... г. шет - .....

21 Удурланышкак уткалыг демдек аттарын тып бижигер.

22 Сөстөрнүң падежтерин тодараткаш, дужунга демдеглегер.

Сөстөр	А.п	Х.п	Б.п	О.п	Т.п	Ү.п	У.п
Дагның							
Дагда							
Дагга							
Дагны							
Дагнан							

23 Одуруг бүрүзүндө шын эмес бижин сөстү тыпкаш, адаан шыйгар.

- а. аът, аъттар, аъттың, аъты, аъттыг
- б. башкылар, башкыны, башкынын, башкывыс, башкыга
- в. сөсдүг, сөзү, сөстөр, сөзүнен, сөске
- г. эжемнер, эжэзи, эжемге, эжевис, эжемни

Кандыг шын бижилге дүрүмүн сагыыр бис?

24 Чувелерниң демдээн көргүскен сөстөрнен тып бижигер.

Өңү	Шынары	Чүзүнү	Хемчээли

25 Бөдүүн домакты айтырыглар каап, делгередиб бижигер.

Мен келдим.

26 Шүлүктү номчугар.

ТЫВАЛАР АК ӨҢГЕ ДУРАЛЫГ

Бис, ишти ак, чашты ак өглүг бис,
 Бис, хойтпаа ак, ааршызы ак аъш-чемниг бис,
 Бис, сагыжы ак, ак баштыг өгбелерлиг бис,
 Бис, айның херели кептиг ак өңге дуралыг бис.

1. Шүлүктү аянынг номчугар. Доктаадып алгар.
2. Тывалар чүге ак өңү биликшээр? Ак өңүг чувелерни тып, улаштыр бижигер.

ак диш

ак ...

...

27 Көвей сек орнунга таарыыр үжүктү кирип номчугар.

ДИЛГИ, МЕЧИН ИЙИ

(тоол)

Бир катап араатан амытан...ар бот...арының даргазынга мечин...и соңгуун. Ынчалгыжа дилги мечинге келгеш: - “Сен бистиң даргавыс болдуң. Ам мен сени хамгаалап чоруур мен. Мен дыт иштинен бир солун чүве көрдүм. Кады бараакай, кайда турарын аайтып берейим” дээн. Мечин өөргөш, дилгини эдерип чорупкан. Дилги мечин...и какпа каг...ан черге эдертип келгеш, “Че, бо кат тур, бодуң ап чи, сен дарга болган ужурунан чиир сен” дээн иргин. Мечин чимисти алыр дээш буду какпага дүшкен.

Унуун дилги чүгүргөш, бүгү араатан амытан...арны кыгырып, оларга мечин...и көргүскен: - “Силер кандыг дарга соңгуунугарны көрдүгөр бе? Бо диинги болгаш какпага кирген” дээш, дилги шоодуп каткырган.

1. Айтырыгга харыылагар.

- Сөзүглелдин кол баатырларын адагар.
- Дилги Мечинни чүге какпага дүжүргөн?
- Дилги угаанныг ба?
- Сен Мечинниң орнунга турган болсаң, канчаар сен?

2. Сөстөрниң кайзын чиге бижин? Чиге бижин сөстү соңгуп айткар.

а	амытаннар	мечини	боттарының	каган
б	амытанар	мечинни	ботарының	каган

3. Сөстөрнен падеж кожумактыг сөстөрни тып, падежизин айткар.

какпага

даргавыс

араатан

бистиң

чимисти

буду

диинги

дыт

келгеш

28 Көзөнгөтө сөстөр кай чугаа кезээ болурун дужунга демдеглегер.

Сөстөр	Чүве ады	Демдек ады	Сан ады	Кылыг сөзү
бора кушкаш				
дүрген				
беш дугаар				
чоон				
бодаар				
ийи				
номчуур				
чечек				
эрги				
ыглаар				

29 Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

ТЕНЕК КИЖИ

(тоол)

Эрте шагда бир кижиг хараңгыда суг алыр деп худукка барып тур. Ол кижиг суг алыр дээш куду көрсө, айның түрү сугда дээп турган иргин. Унуун ай худукка дүшкөн иргин деп бодап, айны тыртып үндүрөр дээш, багның ужунга темир баглааш, худук куду кирипкен. Ынчалза демги темири дашка ызырныгып калган. Амдыы кижиг “мен айны тудуп алдым” дээш, бар күжүнөн тыртыптарда, баа үстүүш, өрү көрүп ужуп тур.

Унуун дээдисте айны көргөш, “Ээ, мен база эки түредим. Мээң түрээним канчаар” ай худуктан үнгени-ле болду деп бодаан иргин.

1. Айтырыгга харыылагар.

- “Тенек кижиг” чүгө хараңгыда худукка барган?
- Темирни чүгө худук куду кирипкен?
- “Тенек кижиг” чүгө өрү көрүп ушкан?
- Өрү көрнүп ушкаш, чүнү көрүп каан?
- Тоолду чүгө “Тенек кижиг” деп адаан?
- Сен “Тенек кижиг”-ниң орнунга турган болсаң, худукка баргаш, канчаар сен?

2. Тоолду дагын номчууш, адажыгарга эдерти аайткар.

3. Бижиир онаалгаларны кылгар.

а. Тоолдан чымчак болгаш узун ажык үннүг сөстөрни тып бижигер.

б. Дарыйгы сөстөрни үеге чарып бижигер.

хараңгыда

худуктан

дүшкөн

киирген

в. Сөстөрниң удурланышкак уткалыг сөзүн тыпкар.

хараңгы		тенек		тудар
	куду		тырт	

г. Сөстөрниң төрөл сөстөрин тып бижигер.

баг

суг

д. Сөстөрниң кожумактарын тодараткар.

хараңгыда, худукка, айның, сугда, айны, багның, худук куду, дашка, дээдиске, худуктан.

е. Тоолдан чугаа кезектерин тып бижигер.

Чүве ады	Демдек ады	Сан ады

ё. Сөстөрниң кайзы падежке өскерлиир? Ол сөстөрни соңгуп алгаш, падежке өскертип айткар.

дээдис, көргөш, түрээним, кижини, темир, эрте, барып, даш, бар.

ж. Кылыг сөзүнүң эрткен, амгы, келир үеде сөстөрни тоолдан тып бижигер.

Амгы үе	
Эрткен үе	
Келир үе	

з. Домактарның кол сөс, сөглөкчизин айтырыг каап тыпкаш, шыйгар.

Эрте шагда бир кижиде харангыда суг алыр деп худукка барып тур.
Ынчалза демги темири дашка ызырныгып калган.

и. Сөстөргө көвейниң сан кожумактарын немеп бижигер.

тенек

ай

баг

даш

.....

.....

.....

.....

кижи

худук

түр

тоол

.....

.....

.....

.....

й. Тывызыкты тыпкар.

Түмен хойнуң аразында
Диндигир ак кужа.

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. “Чажыл” деп сөстө каш үжүк, каш үн бар?

а. 6 үжүк, 5 үн

б. 5 үжүк, 6 үн

в. 5 үжүк, 5 үн

г. 5 үжүк, 7 үн

2. “Башкылар” деп сөстө каш ажык үн, каш ажык эмес үн бар?

а. 3 ажык үн, 5 ажык эмес үн

б. 2 ажык үн, 5 ажык эмес үн

в. 2 ажык үн, 6 ажык эмес үн

г. 3 ажык үн, 6 ажык эмес үн

2. “Аялга” деп сөстө каш үжүк, каш үн бар?

а. 5 үжүк, 5 үн

б. 5 үжүк, 6 үн

в. 6 үжүк, 5 үн

г. 5 үжүк, 7 үн

3. “Эрвээнчик” деп сөстө каш үжүк, каш үн бар?

а. 9 үжүк, 8 үн

б. 9 үжүк, 9 үн

в. 8 үжүк, 9 үн

г. 9 үжүк, 7 үн

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

4. Узун ажык үннүг сөстү соңгуп, домакты четкилдеп бижигер.

Дагның белинде оът сиген эки үнген болгаш аалдарның хою ... шаанан орайтап келген.

- а. тудар   б. хавырар   в. сүрер   г. саар

5. Частырыглыг бжиин сөстүг одуругну тыпкар.

- а. аяктан, меннен, номнан, саннан
б. аалның, номнуң, мээң, аяктың
в. мени, номну, санны, аякты

6. Домакты четкилдеп бижигер.

Дазылга немешкеш, ... сөс чогаадыр кожумакты чогаадылга кожумаа дээр.

7. Чогаадылга кожумактыг болгаш өскертилге кожумактыг сөстөрни ийи үлээп бижигер.

күштүг, аалчын, эмнер, өглер, уругну, келген, холга, тоолчу, ыраажы.

Чогаадылга кожумактыг сөстөр

Өскертилге кожумактыг сөстөр

.....
.....
.....

.....
.....
.....

8. Кым? деп айтырыгга харыылаар сөстөрни тыпкаш, мурнунга деп демдеглегер.

- саанчы,   оол,   өшкү,   йөрээл,   оваа.

9. Чүлөр? деп айтырыгга харыылаар сөстөрниң адаанан шыйгар.

- а. шилдер   б. өөреникчилер   в. үнүштер   г. чечек
д. сылдыстар   е. чочагай   ё. саасканнар   ж. энелер

10. Айтырыгга харыылап, сөс каттыжышкыны чогаадып бижигер.

Кандыг башкы?	.....	Кандыг өөреникчи?	.....
	.....		.....
	.....		.....
	.....		.....

11. Удурланышкак уткалыг демдек аттарын бижигер.

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

адыг	күске
улуг	...

ыяш	чыдынса
...	чиңгии

кыдырааш	ном
...	кылын

...	...
...	...

12. “Удурланышкак” деп сөстүң үжүктөрүнөн сөстөр чогаадып бижигер.

удурлан, каш, ...

.....

13. Сөс каттыжышкыны чогаадып бижигер.

Кандыг?	Кым?	Чүү?
... өг	эки ...	бедик ...
... челээш	көвей ...	доңгулак ...
... аршаан	ыыжымай ...	ажыг ...
... тарбаан	шеверлик ...	шаараш ...
... дыл	ажылсак ...	балгаш ...
... дарга	күштүг ...	бөс ...

14. Айтырыгга харыылап, домакты четкилдеп бижигер.

- а. Дүүн (кымнар?) ..... маргылдаага (канчанган?) .....
- б. .... (кажан?) бис дөрт дугаар ангиге (канчаар?) ..... бис.
- в. .... (кым?) чем кылып турган авазынга (канчап тур?) .....
- г. Оолдар ..... (чүү?) тарып тур.
- д. Чайын ..... (кандыг?) наадымга (канчалдывыс?) .....

15. Чиге бижин сөстү соңгуп домакты четкилдеп бижигер.

- а. Бистиң чурта/чуртта Кызыл номба кирген аңнар көвей.
- б. Аачам бо чылын беженеп/беженеп турар.
- в. Өге/өгге келген аалчынны/аалчыны хүндүлөп шай хайындарар.
- г. Оттуг/оьттуг черге мал доктаар.
- д. Үнүш бүрүзү боттарынга/ботарынга таарыштыр чемненииринге чаяатынган/чаяаттынган дазылдарлыг болур.
- е. Эр сыынның/сыының мыйызы чылдың-на солуттунуп турар.
- ё. Бе ийис кулунуг/кулунуг болуру улуг ховар.

ШЫН БИЖИРИН ДОКТААДЫП АЛЫР СӨСТЕР

А

аажы-чаң
аайтыыр
аастыгга
адаар
адаш
адажы
айтырар
аксымал
алдалаан
алдан
амданныг
аңгаа
аргасын
аттар
ашкыяк
аялга
аяк

Б

баатыр
балгаштыг
Балыктыг-Хөл
бажы
барсаң
баш
бежен
бежелдирзи
бежелээн
беш дугаар
бир бирээгерге
болса
болсун
бора кушкаш
бөге
бөгенниг

Д

дагын
дарыйында
делгереңгей
дес дараалалы
домакка
домакташкар
доңгулак
дөгениир
дөөй
дөөйлештир
дөртен
дөртелдирзи
дөртелээн
дуңма
дуссуг
дуюг
дуюглог
дуюун
дуюунуң
дүккүр
дүктүг
дүштеки
дыштанбайнан

И

ижилээн
ийи ийилеп
иелдирзи
иелээн
иелээндирзи
илдең
илдеңнээр

Й

йөрээл

К

кавай

кавайынга
каг
каггар
кайнаар
кай
кайыын
канчанган
канчап
катап
каая
каткырар
каткырымзаар
каттыжар
келсең
кириишкин
кичээнгейлиг
кичээниир
кичээр
коргар
кортпас
көвейниң саны
көксимел
курттар
куу-сарыг
кыдырааштар
кызыл-кат
кээргээчел

М

маргылдаа
меңгээ
меңгүн
мыйыс
мыйызы
мээний
мээң

Н

ногаансымал
номчуун
номчуур
номчуттунар
номчуттунгур

О

ол, ооң
оналаан
оналдырзы
оът
оъттаар
оъттавас

Ө

өгге
өртең-сарыг
өкпе
өкпелээр
өңнүг
өскерлиишкиннер
өткүрер

П

паска
паспа

С

саг
саган
Сарыг-Хөл
сезелдирзи
сезелээн
сезен
сергелең
соңгу чүк
соңку
сөс

каттыжыышкыны
суггар
суггарар
суггарылга
суггат
суггур
сывы
сып

Т

тайга
тайылбыр
теңге
тересин
тозалаан
тозалдырзы
тозан
томаанныг
тоннуг
төгериксимел
төлевилел
тывызык
тыртар
тыртты
тырттылар
тырттынар
тып
тыппаан
тыппас

У

угаанныг
удасын
узунсумал

Ү

үжелээн
үжелдирзи

үжен
үннер
үресин
үссүг
үттээр
үш дугаар

Х

хаайы
хаайыңнан
хадың
хайыракан
харгыжар
харгышкан
харыылаттынар
хойчу
хойчулар
хонаш
хонажы
хоочу
хоочулажыыр
хоочулаш
хөйлең
хураанны
Хураан-Хөл

Ч

чаар
чагган
чадыраа
чалбарыг
чалбарыыр
чеделдирзи
чеделээн
чеден
четтирбес
чииктегжи
чиңгесимел

чиңгии
чөпшээрел
чөпшээрелдиг
чугул
чумурга
чурт
чуртта
чуртталга
чуртугарда
чурттуң (чүнүң?)
чуртум (мээң)
чуртуң (сээң)
чээрби

Ш

шайсак
шоокарсымал
шөйвексимел
шыкка
шыйыг
шыйгар
шыйаакай

Ы

ыдыктаар
ыттар
ышсыг
ыыт
ыытта
ыыттаар
ыыттабайн
ыыттыг
ыядынчыг
ыядыыр
ыяк
ыят
ыяттырар

ыятчал
ыят чок
ыяшчы

Э

эвилең-ээлдек
эвээш
эвээжээр
эдик-хеп
элесин
эмдик
эмдиивис
эмдиктер
эмес
эмсиг

ТЫВА – МООЛ СӨСТҮК. ТУВА – МОНГОЛ ТОЛЬ

№	Тыва дылда сөстөр	Моол дылда сөстөр
1	үн	авиа
2	үжүк	үсэг
3	ажык үн	эгшиг
4	өк-биле адаар ажык үн	хэлний угаар хэлэгдэх эгшиг
5	сөс (сөстөр)	үг (үгс)
6	ажык эмес үн	гийгүүлэгч
7	домак	өгүүлбэр
8	сөстүң тургузуу	үгийн бүтэц
9	чогаадылга кожумаа	дагавар
10	өскертилге кожумаа	нөхцөл
11	төрөл сөс	үүсмэл үг
12	чүве ады	жинхэнэ нэр
13	падеж	тийн ялгал
14	демдек ады	тэмдэг нэр
15	удурланышкак уткалыг	эсрэг утгатай
16	сан ады	тооны нэр
17	медээ домаа	хүүрнэх өгүүлбэр
18	айтырыг домаа	асуух өгүүлбэр
19	кыйгырыг домаа	анхааруулах өгүүлбэр
20	кылыг сөзү	үйл үг
21	домактың кежигүннери	өгүүлбэрийн гишүүд
22	кылыг сөзүнүң үелери	үйл үгийн цагууд
23	сөзүглел	эх

24	эдертиг	найруулан бичих
25	чаа сөс чогаадыр	шинэ үг бүтээх
26	айтырыг	асуулт
27	айтырыгга харыылаар	асуултад хариулах
28	сөс каттыжышкыны	холбоо үг
29	нарын демдек аттары	нийлмэл тэмдэг нэр
30	чогаадыг	зохион бичлэг
31	эрткен үе	өнгөрсөн цаг
32	амгы үе	одоо цаг
33	келир үе	ирээдүй цаг
34	шын бижиир, чиге бижиир	зөв бичих
35	кол сөс	өгүүлэгдэхүүн
36	сөглөкчи	өгүүлэхүүн
37	көвейниң саны	олон тоо
38	чаңгыстың саны	ганц тоо
39	үлегер	жишээ
40	сөстүң үези	үгийн үе
41	көзөнек	хүснэгт
42	кыдырааш	дэвтэр
43	четкилдеп бижиир	гүйцээж бичих
44	чогаадып бижиир	зохион бичих
45	көвей сек	цуваа цэг
46	хуу ат	оноосон нэр
47	биче сек	таслал
48	сөс чинчизи	үгийн сүлжээ

СӨСТЕРНИҢ ТАЙЫЛБЫРЫ

№	Сөстөр	Сөстөрниң тайылбыры	Моол дылда
1	билип номчуур	номчуп турар чүүлүнүң утказын билип алыр ужун кичээнгейлиг номчууру	ойлгож унших
2	кичээнгейлиг номчуур	номчуп турар чүүлүнге кичээнгейни каап номчууру	анхааралтай унших
3	домактың кол кежигүннери	кол сөс, сөглөкчи ийи домактың чугул кежигүннери болур	өгүүлэгдэхүүн, өгүүлэхүүн
4	домакты четкилдеп бижиир	домакта каапкан сөстөрни утказын таарыштыр кирип бижири	өгүүлбэрийг гүйцээж бичих
5	нарын демдек ады	чамдык демдек аттары ийи сөстүң каттышканынан тургустунар	нийлмэл тэмдэг нэр
6	удурланышкак уткалыг демдек ады	утка аайы-биле бот-боттарынга удур демдек аттары	эсрэг утгатай тэмдэг нэр
7	бодугарны хынагар	өөренген чүүлдерни боду күүседип, кай хире билип алганын боду хынаары	өөрийгөө хянах
8	дөөй, чоок уткалыг демдек ады	утка аайы-биле бот-боттарынга чоок демдек аттары	ойролцоо утгатай тэмдэг нэр
9	эдертиг бижиир	сөзүглелдин кол утказын хажытпайн, сөстөрин ажыглап, эдерти бижири	найруулан бичих
10	сөс каттыжыышкыны	сөстөр аразында кожумактар дузазы-биле болгаш утка аайы-биле холбажып чоруур	холбоо үг
11	сөстөрниң тургузуу	сөстөр дазыл, кожумак дээн уткалыг кезектернен тургустунар	үгийн бүтэц
12	чогаадылга кожумаа	сөске чаа утка кирип, чаа сөс чогаадып турар кожумак. Чижээлээрге: номчу, номчукчу, сигенчи, башта.	дагавар
13	өскертилге кожумаа	сөске чаа утка киирбейн, чаа сөс чогаатпайн турар кожумактар. Чижээлээрге: көвейниң санының болгаш падеж кожумактары: номнар, номнарның, хөлдөр, хөлге.	нөхцөл

Тува хэл III

Тува хэлээр сургалт явуулж буй сургуулийн III ангийн сурагчдад болон тува хэл эхлэн суралцагчдад зориулав.

Зохиогчийн баг

Ахлагч: Х.Гансүх, доктор (Ph.D), Боловсролын судалгааны үндэсний хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан

Гишүүд: Баян-Өлгий аймгийн, Цэнгэл сумын II сургуулийн багш нар
С.Алтанзул
Д.Ариунаа
З.Буянгаа
З.Нарантуяа
Н.Мөнххүү
Э.Одгэрэл
Д.Торной
М.Цэцэгээ
Э.Шагдар

Редактор: М.В. Бавуу-Сюрюн, доктор (Sc.D), БНТува улсын их сургуулийн профессор

Техник редактор: Т.Нарангарав, докторант, МУИС-ийн багш

Зураач: Г.Хонгорзул

Хэвлэлийн эх бэлтгэгч: З.Ганхуяг

Ô î ð ì à ò 84x108/8

Í ô ñ à ò ö ý â ë ý è è í ò à à ñ. 70 ã ð ì ò²
Õ ý â ë ý è è í ò ó ó à à ñ: 17 õ.õ.

“Áãñ Ò ì è ì ð È í ò à ð í ý ø í è” Õ Õ È - ä ö ý â ë ý è è í ý ò è è á á ý è ò á ý æ, “Ñ î ò ì á í ì ð è í ò è í á”
Õ Õ È - ä ç à ñ à à ð è à à à 300 ó ó à ù ö ý â ë ý á.

ISBN 999626589-7

9 789996 265891